

म. ग्रं. सं. ठाणं

विषय *व्याख्या*

सं. नं. *१०३*

उमर खय्याम

कृत

रुबाया

प्रो. मा. वि. पब्लिशिंग

REFBK-0003984

REFBK-0003984

1904
...

...

कौमुदी ७०
३११२१३

उमर खय्याम-
कृत
रुबाया

प्रो. पटवर्धनकृत पुस्तकें

फार्सी-मराठी कोश

फार्सीच्या द्वारा मराठींत आलेल्या इस्लामी शब्दांचा तौलनिक दृष्टीने अभ्यास करून केलेला सोदाहरण कोश. प्रस्तावनेसह पृष्ठसङ्ख्या ३४६. किंमत रु. ४

छन्दोरचना

संशोधकदृष्ट्या सर्व वृत्तांचा शास्त्रीय परामर्श घेणारे एकच पुस्तक.

“राजवाडे यांनी नवी करामत करून दाखविली असताही पटवर्धन यांनी त्यांच्यावर ताण केली आहे ... ग्रन्थ जसा विवेचक तसाच सुरसही झाला आहे ... विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत चालू करण्यासारखें पुस्तक मराठींत नाही असे म्हणणाऱ्यांना पटवर्धन यांनी या ग्रन्थाने सक्रिय असे उत्तर दिले आहे” पुस्तक परीक्षण केसरी १३-९-१९२७.

भाधव जूलियन् कृत काव्ये

विरहतरङ्ग

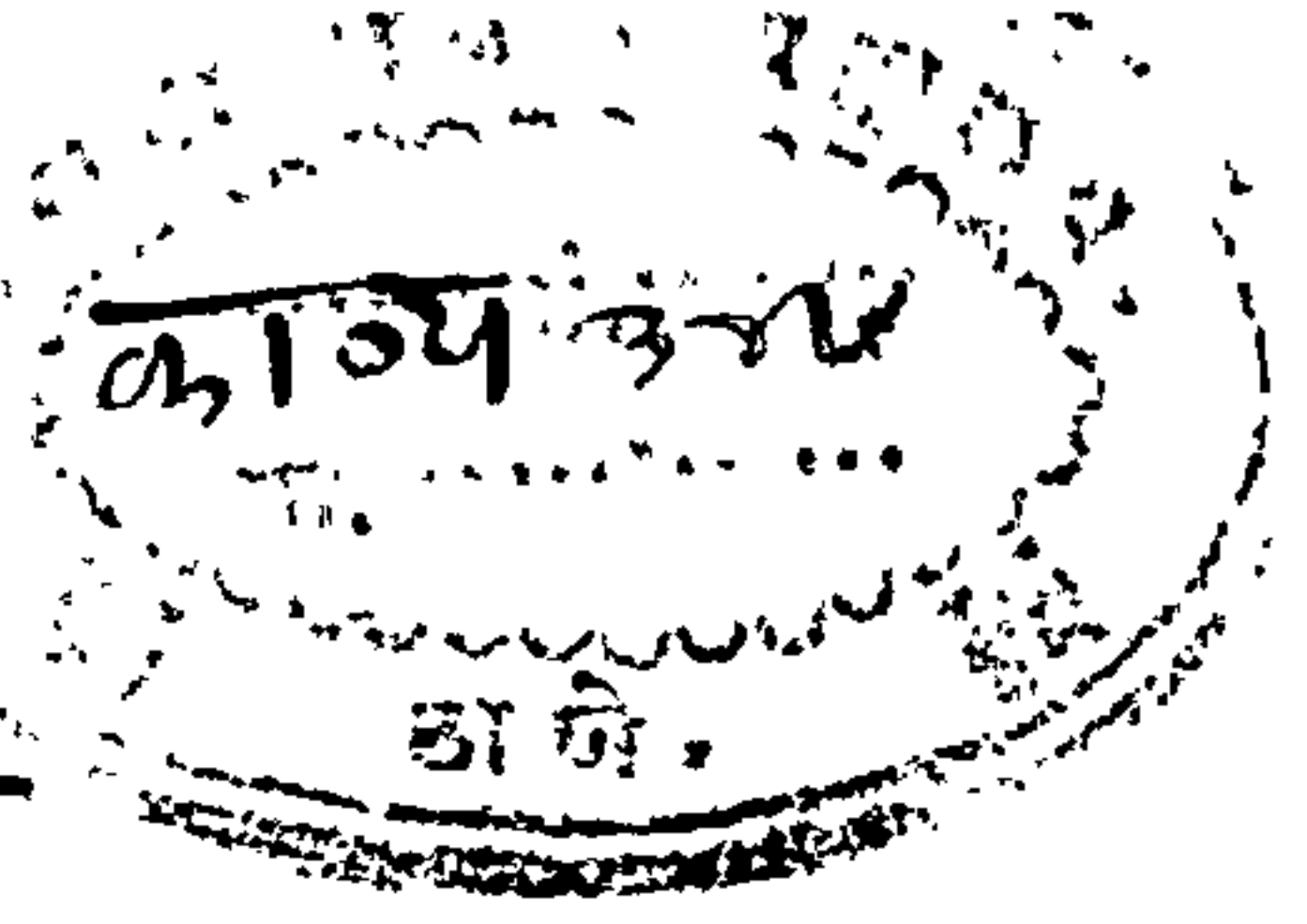
ही एक आधुनिक प्रेमकहानी आहे. “हे काव्य जितके रमणीय उतरले आहे तितकीच त्याची कविलिखित गद्यप्रस्तावनाही मननीय वठली आहे. प्रस्तुतचें काव्य जिवन्त आहे, सरस आहे आणि त्यांतून काव्यनायकाचें चरित्र उदात्त, निर्मळ, समुचित किंबहुना उदाहरणीय आहे असा ध्वनि निस्सन्देह उठत आहे” वाळकृष्ण अनन्त भिडे (रत्नाकर वर्ष २।३)

“काव्यात वर्णिलेले प्रसङ्ग असामान्य नसले तरी काव्यात्मक आहेत व वर्णन खरोखरच बरेच मार्मिक, सूक्ष्मदर्शी व मधुर आहे”. वामन मल्हार जोशी (विविधज्ञानविस्तार ५८।६)

सुधारक

“वक्राकार तुतारीतून सुधारणेची ही धीरगम्भीर पण विनोदगर्भ लाम्बलचक ललकारी मोठ्या अवसानाने फुडकल्याबद्दल आम्ही कवींचे कौडाकौतुकाने अभिनन्दन करितो... त्यांचा हातगुणच असा दिसतो की, त्यांच्या कृतींत कृत्रिमतेनेही स्वाभाविकतेचा साज चढवावा आणि स्वभावानेही अलङ्काराचा नटवेपणा वटवावा ! ... बाह्य रङ्गरूप व दृश्य क्रियाजात यांचे टोकळ व ठळक धाराखडे ते आपल्या शब्दकूर्चाच्या झटक्याने असे वेमालूम व झपाझप रेखाटतात की वर्णनीय प्रसङ्गांचे, वस्तूंचे किंवा व्यक्तींचे अन्तरङ्ग त्यांत आपोआप उमटून विकास पावू लागते ... मानवी स्वभावातील खाणाखुऱ्या व असम्बद्धता यांवर अचूक विनोदाचे सुदर्शन भिरकविण्याची त्यांची निशाणबाजीही अनुभवाला येते. परन्तु काही ठिकाणी उपहासात्मक विनोदाला मिस्कील कुचाळीचा उद्दाम दर्प आल्यावाचून रहात नाही. ... कित्येक उद्गारात्मक वाक्ये म्हणजे दारूने ठास भरलेले नळेच आहेत ! चिकित्सेच्या बत्तीने त्यांस डागावे, तेव्हांच त्यांचा स्फोट होऊन अर्थविन्दूचा वर्षाव होऊं लागतो. ...” वाळकृष्ण अनन्त भिडे (विविधज्ञानविस्तार ५९।६-७-८-९).

किरण १४ वें

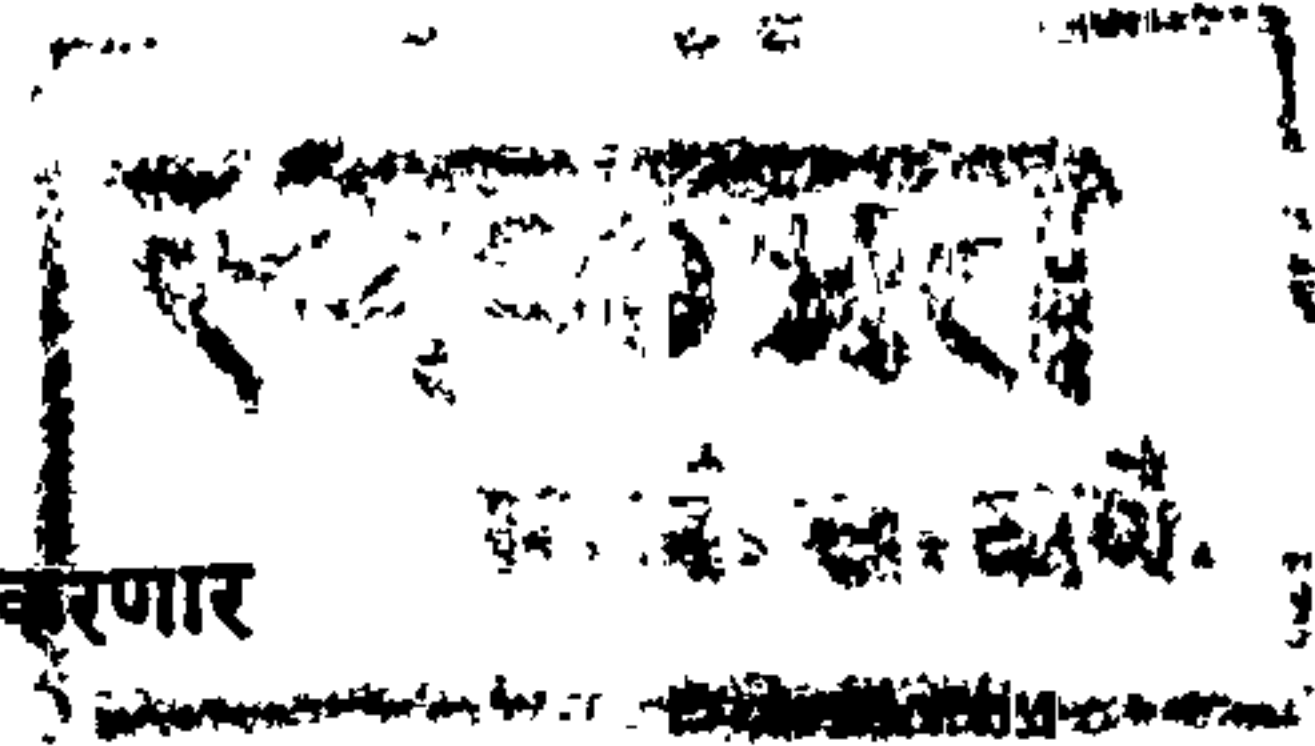

उमर खय्याम-

कृत

रुवाया

मूळ फार्सीवरून भाषान्तर करणार

प्रो. साधव त्रि. पटवर्धन, एम्. ए.
(सदस्य, रविकिरणमण्डळ)

REFBK-0003984

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, पुणे

१५ ऑगस्ट १९२९

किम्मत दीड रुपया

प्रस्तावना

भाषान्तराचें महत्त्व

१ प्रस्तुत पुस्तक स्वतन्त्र नाही हें उघड आहे. हें मिळमिळीत रूपान्तरही नाही; तर हें झळझळीत भाषान्तर आहे. वाङ्मयद्वारा राष्ट्र बहुश्रुत, अनुभवी व सुसंस्कृत व्हायला परभाषांतील आदर्शभूत अशा वाङ्मयिक कृतींचें भाषान्तरच व्हायला पाहिजे. रूपान्तरानें गोळाबेरीज कळेल पण लेखकाच्या वैशिष्ट्याचा बोध होणार नाही. शिवाय, नामाङ्कित लेखकांच्या आदर्शभूत कृतींचें रूपान्तर करणें म्हणजे एक प्रकारचा धर्मलण्डपणाच होय. सर्वसाधारण समाजास परभाषा शिकण्याची जरूर न पडतां स्वभाषेंतूनच परभाषेंतील वाचनीय ग्रन्थ वाचायला मिळावेत यासाठी भाषान्तरें करणें हें परभाषा-पण्डितांचें कर्तव्य आहे. हिन्दुमुसलमानांनीं एकमेकांच्या संस्कृतीचें ज्ञान भाषान्तराच्या मार्गानें करून घेतलें असतें तर बरेच गैरसमज नष्ट होऊन सहानुभूति व साधर्म्य (केवळ स्थानिक शेजार नव्हे) यांच्या वाढीस मदत झाली असती. शेखसादीकृत 'गुलिस्तान्' व 'बूस्तान्' या पुस्तकांचीं भाषान्तरें मागेच मराठींत झालेलीं आहेत. त्यांच्यानंतर इस्लामी वाङ्मयाशीं महाराष्ट्राचा परिचय करून देण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे. अभिमानमूलक स्तुति कानावर पडल्यामुळें व फित्छजेरल्डच्या रूपान्तराच्या वाचनानें फार्सी कवितेविषयीं महाराष्ट्रांत असलेले गैरसमज या उमर खय्यामच्या रुबायांच्या भाषान्तरानें अंशतः तरी नष्ट होतील अशी आशा आहे.

उमरखय्यामचा सम्प्रदाय

२ फार्सी वाङ्मयज्ञांच्या दृष्टीने पाहतां खय्याम हा आदर्शभूत कवि नाही हें खरें. तथापि तो उपेक्षणीयही नाही. मराठी वाचकांस या कवींत विचारांची व शब्द-प्रयोगांची अभिनवता आढळेलच आढळेल. शिवाय, इराणांत हा सुप्रसिद्ध नसला तरी पाश्चात्य देशांत पौरस्त्य प्राचीन कवींपैकी कुणीही उमर खय्याम इतका प्रसिद्ध नाही. चाळू शतकाच्या पहिल्या दशकांत तर उमर खय्याम माहीत नसणें म्हणजे अरसिकतेचें, असंस्कृतीचें लक्षण समजलें जात असे. त्याच्या नावानें मण्डळें स्थापन झालीं असून स्मृतिदिन साजरे केले जातात व भोजनसमारम्भ होतात. चित्रकार, मुद्रक व ग्रन्थबन्धक यांनीं आपापलें सर्व कौशल्य एकवटून उमर

उमर खय्याम

खय्यामच्या भाषान्तराच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या बहुमोल आवृत्त्या प्रकाशित केल्या आहेत. जगांतील निरनिराळ्या चाळिसांहून अधिक भाषांतून उमर खय्यामच्या रुबायांची (कित्येकदा तर फिट्छजेरल्डकृत इड्ग्रजी रूपान्तरावरूनच) भाषान्तरें झालीं आहेत व नवीन होत आहेत. खुद्द इड्ग्रजी भाषेंतच फिट्छजेरल्ड या आद्य रूपान्तरकाराखेरीज हेरॉन् अॅलन्, मॅकार्थी, क्रिस्टेन्सेन् यांनीं गद्यांत, व विन्फील्ड, गार्नर, कॅडेल, पेन, जान्सन्पाशा, पोलेन्, डायसन्, रो, टॉम्सन्, सकलातवाला इत्यादिकांनीं पद्यांत, उमर खय्यामच्या रुबायांपैकी कमी अधिक रुबायांचीं भाषान्तरें केलीं आहेत. मराठींतही रा. गोपाळ गोविन्द अधिकारी यांनीं फिट्छजेरल्डवरून व रा. अनन्त जनार्दन करन्दीकर यांनीं मूळ फार्सीवरून काही रुबायांचा अनुवाद केला आहे.

खय्यामची चरित्रविषयक माहिती

३ या आता जगत्प्रसिद्ध झालेल्या कवीच्या चरित्रविषयीं उपलब्ध असणारी माहिती अत्यन्त अल्प आहे. याचें सम्पूर्ण नाव घियासुद्दीन् अबुल्फत्ह् उमर् विन् इब्राहीम् अल्खय्यामी असं आहे. खुरासान प्रान्तांतील नीशापूर शहरांत त्याचा जन्म ख्रिस्ताब्दाच्या अकराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत झाला असावा. तो 'अल्खय्यामी' या अरब जातीचा होता. खय्याम् या शब्दाचा अर्थ तम्बू शिवणारा असा होतो खरा; पण उमर हा तम्बू शिवणारा नव्हता व त्याचा बापही तम्बू शिवणारा नव्हता. § नीशापूरसारख्या सुसम्पन्न शहरांत उच्च विद्यालयांत इमाम मुवफ्फिक्-सारख्या गुरूच्या हाताखाली मुलाचें शिक्षण करावयाला बापाची आर्थिक स्थिति सुखवस्तु असलीच पाहिजे. उमर हा हसन् इब्न् अली (भावी वजीर निझानुल्मुल्क्) आणि हसन्-इ-सब्बाह् यांचा वर्गबन्धु होता आणि विद्यार्थिदशेंत त्यांचा करार-मदार ठरला होता वगैरे गोष्टी खऱ्या नाहींत, हें आता सिद्ध झालें आहे. ती नवल-कथा जिज्ञासूस फिट्छजेरल्डच्या प्रस्तावनेंत† (पृ. २--६) वाचावयास मिळेल. ख्रिस्ताब्द १०७४ सालीं मलिकशाहानें जी आठ तज्ज्ञांची पञ्चाङ्गसुधारणासमिति नेमिली तींत उमर हा एक होता. 'झीजि मलिकशाही' हा ज्योतिषकोष्टकांचा ग्रन्थ

§ पृ. ३८-३९. Life of Omar Al-Khayya'mi' by J. K. M. Shirāzi. (T. N. Foulis, Edinburgh, MDCCCV.)

† गोल्डन ट्रेझरी मालेंतील 'रुबाइयाति ओमर् खय्याम्'. (मॅक्मिलन्.)

त्यानेच तयार केला. सौरवर्षाचा अवाधि त्याने अधिक बिनचूक ठरवून चान्द्रवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ बसविण्यासाठी पूर्वीहून अधिक समाधानकारक योजना ठरविली. त्याने बीजगणित, भूमिति वगैरे शास्त्रीय विषयांवर ग्रन्थरचना केली असून कवि-तेची कसत ही फुर्सतीच्या वेळीं व गमतीखातरच केली असावी. त्याची काही थोडी अरबी कविताही उपलब्ध आहे. आज त्याची कीर्ति त्याच्या रुबायांमुळे जगभर फाकली आहे; परन्तु त्याच्या हयातीत व त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या देशांत तो अल्हकीम् म्हणजे शास्त्रज्ञ या नावानेच विशेष परिचित होता व आहे. त्याचे प्रामाणिक विचार कर्मठ धर्ममार्तण्डांना व भोन्दू सन्ताळांना पटण्याजोगे नसल्यामुळे तो लोकमान्य कधीही होऊं शकला नाही. महत्त्वाकाङ्क्षेच्या धका-धकीपासून दूर काही निवडक मित्रांच्या सङ्गतींत त्याने आपले दीर्घायुष्य कण्ठिले आणि ख्रिस्ताब्द ११२३ साली आपली इहलोकींची वस्ती उठविली.

४ 'चहार मकाला' या ग्रन्थाचा कर्ता व उमर खय्यामचा समकालीन कवि निझामी अरूझी समकन्दी याने आपल्या उपर्युक्त ग्रन्थांत उमरने वर्तविलेलीं भविष्ये बरोबर ठरत याविषयीं दोन गोष्टी साङ्गितल्या आहेत. त्यांपैकी 'साङ्ग्या थडग्यावर फुलांचा वर्षाव वर्षातून दोनदा होत राहिल' ही त्याची भविष्यवाणी खरी ठरल्याची साक्ष निझामीने दिली आहे. तथापि निझामी म्हणतो की ज्योतिषी भविष्यवादावर उमरचा मोठा विश्वास होता असें मला दिसले नाही. याच उमरच्या कबरीविषयीं शीराझी (पृ. ९९) म्हणतो की नीशापूर येथील हीरा कबरस्थानांतील उमरचे म्हणून समजले जाणारे थडगे अगदी एका बाजूला असून त्याच्याखाली कुणाच्या अस्थि आहेत याचासुद्धा उल्लेख नाही.

फार्सी कवितेची अप्रागतिकता.

५ पाश्चात्य मत काहीही असो, इराणांत उमर खय्यामला कुणीही अव्वल दर्जाचा कवि मानीत नाही. फिर्दौसी, अन्वरी, रूमी, हाफिझ यांच्या पङ्क्तींत उमर बसू शकत नाही. फार्सी कवितेच्या निपक्षपाती अभ्यासकास उमर खय्यामच्या रुबायांत नवीन व चटकदार असा भाग फारच थोडा सापडतो. फार्सी कवितेच्या अन्तर्बहिरङ्गांत गेल्या ९०० वर्षांत म्हणजे उन्सुरीपासून सर्वुशपर्यन्त अगदी अलीकडील कवितेंतील राष्ट्रीयता वगळल्यास फरक जवळजवळ पडलाच नाही असें म्हटले तरी चालेल. मृत्यूची अपरिहार्यता, ऐहिक अशाश्वति, संवसृतीची कष्टप्रदता, नियतीची सर्वशक्तिमत्ता, तितिक्षेची आवश्यकता व

उमर खय्याम

उपयुक्तता, दुवखांचा विसर पाडणारी विस्मृतीची समाधि, दम्भाविरुद्ध व निर्जोव कर्मकाण्डाविरुद्ध बण्ड, चञ्चळ वर्तमानकार्लीं मिळेल तें सुख उपभोगण्याची जरूरी, प्रेमाची महती, स्त्रीचें व सृष्टीचें ठरीव ठशाचें वर्णन इत्यादि विषयांवर तेन् तेच विचार त्यान् त्याच भाषेंत फार्सी कवि आज अदमासें एक हजार वर्षे माणडीत आले आहेत. जुन्या कल्पना व जुनेच सङ्केत घेऊन अधिकाधिक सफाईदार व अलङ्कृत वा क्लिष्ट व विद्वज्जड भाषेंत त्यांची माण्डणी करण्यापलीकडे आणि उत्कृष्ट कल्पनेने अतिशयोक्तीस सजविण्यापलीकडे कवींनीं दुसरी काही कामगिरी केलेली दिसत नाही. दुसऱ्याची कल्पना घेऊन मग ती जरी अधिक सफाईदार भाषेंत माण्डली तरी आज तें कृत्य बौद्धिक चौर्य गणिलें जातें; पण फार्सी वाङ्मयांतील रूढीप्रमाणें पाहिल्यास तें समर्थनीय व स्तुत्यर्ह ठरतें.

एका फार्सी कवीची कवितेची व्याख्या.

६ जितक्या व्यक्ति तितक्या प्रकृति; आणि जितक्या व्यक्ति तितक्या विविध अनुभूति. यासुळें भावकाव्यकृतींत एक प्रकारचें कौटुम्बिक साधर्म्य आढळलें तरी विविधतेस अमर्याद वाव असतो. परन्तु फार्सी कवींची भावगीतें हीं विशिष्ट 'स्व'भावगीतेंच नसतात. राजकीय, सामाजिक व व्यावहारिक क्रान्त्या कितीही झाल्या तरी फार्सी कवि हा अचल व अविकृतच राहतो. कथनात्मक कवितेंत यथातथ्य वा प्रमाणांत फुगारिल्लें मनोरञ्जक उत्कर्षकारक वर्णन पाहिजे; आणि भावगीतांत स्वीय वा परकीय अनुभूतींचा, ज्ञानाचा व कल्पनांचा पाक पाहिजे; परन्तु फार्सी कवींची कवितेची व्याख्याच निराळी ! उमर खय्यामचा समकालीन कवि निझामी अरुझी समकन्दी याच्या मताप्रमाणें म्हणजे कविता ही लघूस भासमान गुरुत्व व गुरुस भासमान लघुत्व देऊन, शुभास भासमान अशुभत्व व अशुभास भासमान शुभत्व देऊन वाचकांच्या मनांत रागलोभादि इष्ट भावनेचा उद्रेक उपजविणारी कला होय. कवीचा धन्दा म्हणजे आपल्या धन्यास खूश करून स्वतःची उपजीविका वा चैन चालविणें हा असे. अतिशयोक्ति, समयसूचकता व चतुराई हीं त्याचीं अमोघ शस्त्रें असत. कवि सन्त असल्यास तो साम्प्रदायिक परिभाषेचा गुलाम असायचाच; काढायलाच बसलें तर ज्यांतून काही तरी अर्थ निघतोच अशा शब्दनिविष्ट, विरोधाभासयुक्त व मनाला चकित करून सोडणाऱ्या उक्ति निमिणें यांतच सन्त कवीला कव्यर्थ वाटावयाचा; आणि दर्बारी कवि वगळले तर बहुतेक कवि सन्त नव्हे तर सन्ताळ तरी असावयाचेच. फार्सी कवितेंत ठोक्ळ मानानें घझल, रुबाई, कसीदा,

मस्नवी वगैरे जे तीनचार प्रकार कल्पितां येतील त्यांतील प्रत्येक प्रकारच्या काही कवितांचा परिचय करून घेतला की खरोखरीच शितावरून माताची परीक्षा होते. या स्थितींत फार्सी वाङ्मयाचा अभ्यासक उमर खय्यामच्या रुबायांच्या करालार्णवांत निमज्जन करूनही तो मृगजलांत अवगाहन केल्याप्रमाणें शुष्क राहिल्यास नवल तें कोणतें ?

रुबाई म्हणजे काय ?

७ जीत बहुधा पहिली दुसरी व चौथी या पङ्क्तींच्या अन्तीं व क्वचित् चाऱ्ही पङ्क्तींच्या अन्तीं एकच यमक साधिलेलें असतें अशा विशिष्ट वृत्तांतील चतुष्पदीस रुबाई म्हणतात. रुबाइयात् हें रुबाईचें अरबी भाषेंतील अनेकवचनाचें रूप आहे. रुबाई हा शब्द स्त्रीलिङ्गी गणून मराठींत रूढ करणें व रुबाया हें त्या नामाचें अनेकवचनाचें मराठी रूप करणें इष्ट वाटल्यामुळें रुबाइयात् (ज्याची रुबियत, रुबायत, रुबय्यत् अशीं अनेक अपभ्रष्ट रूपें इङ्ग्रजीचे मराठी वाचक करितात) हें रूप स्त्रीकारलें नाही. रुबाईची एकन्दर ढब पाहिली की हें वृत्त गेय नसून सताल पण अर्थाकडे लक्ष्य देऊन भारदस्तपणानें वाचावयाच्या गद्याकडे झुकतें असें दिसून येतें. याचें मात्रिक पृथक्करण [| + + - + | + - + + | - +] असें असून पहिल्या गणांतील तृतीयाक्षर, तृतीय गणांतील प्रथमाक्षर व द्वितीय गणांतील द्वितीयाक्षर या ठिकाणीं एका गुरूऐवजी दोन लघु चालतात व मध्य गण हा (° + ° + +) असाही असूं शकतो. ही रचना शुद्ध वृत्त वा शुद्ध जाति नाही. हिचा समावेश मेघाबलि* जातात [| प | प | - +] होतो. प्रत्येक रुबाई ही स्वयम्पूर्ण व अलग असावी लागते. सङ्ग्रहांत रुबाया बहुधा अन्त्याक्षरांच्या वर्णानुक्रमानें दिलेल्या असतात. रुबाई ही स्फुट व तरल विचार मनोरञ्जक रीतीनें थोडक्यांत व्यक्त करावयाला विशेष योग्य आहे. भावनेचें सङ्क्रामण हा नव्हे, तर कुतूहलजनक कल्पनामाण्डणीनें चतुरांची करमणूक करणें हा रुबाईचा हेतु दिसतो. हें कुतूहल बहुधा श्लेष, अनुप्रास, व्युत्पत्त्याभास, विरोधाभास, इत्यादि शब्दालङ्कारांमुळेंच उपजतें. रुबाईचे बहुधा बरोबर दोन भाग पडतास. पूर्वार्धांत उत्तरार्धानुषङ्गी विधानें माण्डलेलीं असतात. उत्तरार्धातील दुसऱ्या पङ्क्तींत अनुमान वा निष्कर्ष वा कारण यांपैकी काही तरी साङ्गितलेलें असतें. रुबाईत एकप्रकारचा तर्काभास आहे, पण

*छन्दोरचना पृष्ठ १३७ पहा.

जिवन्त भावनेचा विलास नाही. नॅथान् हास्केल डोल् म्हणतोः* “ज्याप्रमाणे फिट्छ-जेरल्डचे रूपांतर असे आहे की त्याचे विडम्बन सहज होऊ शकते, त्याचप्रमाणे मूलांतील पद्यरचना ही विचार व भावना (?) यांच्या अभिव्यक्तीस इतकी अनुरूप आहे की तो एक ठरीव साचाच होऊन बसला आहे.” त्यामुळे एक रुबाई दिसली की ताबडतोव त्या तऱ्हेच्या नकला होऊ लागतात.

रुबायांच्या मूळाची अवस्था

८ या अनुकरणप्रियतेमुळेच हस्तलिखितांतून रुबायांची सङ्ख्या इतकी विविध आढळते की, प्रक्षिप्ताप्रक्षिप्त ठरविणे जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. डॉ. फ्रीड्रिच रोझेन† याच्या आवृत्तींतील तिसऱ्या भागाचे हस्तलिखित ख्रिस्ताब्द १३४० — ४१ सालचे म्हणजे आज उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखितांत अत्यंत प्राचीन होय; यांत फक्त १३ च रुबाया आहेत. बॉड्लिअन् पुस्तकालयांतील हस्तलिखित ख्रिस्ताब्द १४६० — ६१ सालचे असून त्यांत १५८ रुबाया आहेत. डॉ. रोझेन याच्या आवृत्तींतील पहिल्या सङ्ग्रहाचे हस्तलिखित हे ख्रिस्ताब्द १५०० च्या सुमाराचे असावे असे क्रिस्टेन्सेन् (पृष्ठ १७) म्हणतो. यांत ३२९ रुबाया आहेत. अली-कडील हस्तलिखितांत रुबायांची सङ्ख्या वाढत्या प्रमाणांत आढळते. ख्रिस्ताब्द १८९४ च्या लखनौ शिळाछापीव आवृत्तींत ७७० रुबाया आहेत. भाषान्तरकारांपैकी विन्फील्डने ५०८ रुबाया भाषान्तरिल्या आहेत; तर टॉम्सन्ने भाषान्तरिलेल्या रुबायांची सङ्ख्या ८७८ भरते ! काही रुबाया निरनिराळ्या पुस्तकांतून निरनिराळ्या नावावर दिलेल्या आढळतात. प्रो. झ्युकोस्कीने ही गोष्ट नजरेस आणल्यापासून क्रिस्टेन्सेन्च्या संशोधनानंतर अशा ‘फिरत्या’ रुबायांची सङ्ख्या १०८ पर्यंत येऊन पोचली आहे. क्रिस्टेन्सेनने सर्व उपलब्ध प्रति ताडून पाहून एकंदर १२१३ पृथक् रुबायांचा विचार करून १२१ रुबाया उमर खय्यामच्याच अशा निश्चित केल्या आहेत. त्यांसम्बन्धाने तो म्हणतो, (पृ. ३३) “उमरने लिहिलेल्या सान्याच रुबाया या सङ्ग्रहांत प्रविष्ट आहेत असे मुळांच नाही; उलट-पक्षां फार प्राचीन काळी हस्तलिखितांत घुसलेल्या प्रक्षिप्त रुबायांपैकी काही यांत असतील हे अशक्य नाही, परन्तु आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कोणत्याही हस्त-

*फ्रॅन्सिस् एबेन् टॉम्सन्--Quatrains of Omar Khayyam. या पुस्तकाची प्रस्तावना पृ. ५. †कावियानी छापखाना, बर्लिन, सन १३०४, हिज्री सौर.

लिखित व छापील आवृत्तीपेक्षा ही अधिक विश्वसनीय आहे*.” प्रस्तुत ग्रन्थांत विन्फील्डच्या आवृत्तीतील ५०८ रुबाया असून शिवाय विन्फील्डच्या आवृत्तीत नाहीत परन्तु क्रिस्टेन्सेनच्या आवृत्तीत आहेत अशा १६ रुबाया अधिक आहेत. रुबायांचा क्रम मात्र रुबायांतील उत्तरार्धातील विचारांप्रमाणे लाविलेला आहे. क्रिस्टेन्सेनने ठरविलेल्या अप्रक्षिप्त रुबायांचे अनुक्रमाङ्क जाड ठशानी व ब्रिन्कंन्सांत छापिले आहेत.

उमर खय्यामचे विचार

९ क्रिस्टेन्सेनने ठरविलेल्या १२१ रुबायांवरून उमरचे विचार जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तर प्रथमतःच यांत युयुक्षुमताचा, सूफी मताचा जवळ जवळ पूर्ण अभाव आहे ही गोष्ट प्रामुख्याने नजरेत भरते. सूफी विचार व परिभाषा ज्यांत आढळते अशा तीन चारच रुबाया आहेत. बाकींत निराशावाद हा मूलतः दिसतो. मानवी जीविताच्या मानाने ही पृथ्वी शाश्वत, निदान दीर्घायुषी वाटते. मोठमोठे सम्राट् गतविभव होऊन धुळीस मिळाले आहेत. कुणास माहीत त्यांचीच माती कुम्भाराच्या घरी लत्ताप्रहार खात असेल ! जमीनीवर उगवणारे नील पुष्प एकाकाळीं रमणीमुखावरील तीळ असेल, आणि 'लाल' फुलाची लाली पूर्वी तेथे नृप-रक्तसिञ्चन झाल्यामुळेच आलेली असेल ! मृत्यु म्हणजे मानवी जीविताचा अन्त होय, पुरलेले सोन्याचे डबोले पुन्हा बाहेर काढितां येतें, पाने खुडिलीं तरी नवी फुटतात; पण अरेरे ! मनुष्याला पुनर्भूतीची मुळीच आशा नाही. मग परमेश्वर इतका सुन्दर मानवी देह निर्माण तरी कोणत्या प्रेमाने करितो व नष्ट तरी कोणत्या वैराने करितो ? सर्वशक्तिमान् प्रभूच जर सर्वनिर्माता तर सुस्वरूपाचा नाश कशाला व कुरूपाचा दोष कुणाकडे ? या प्रश्नांना उत्तर मिळू शकत नाही. पडद्या-मागे कुणाचाही रिघाव नाही. या क्षारस्थळीं जो आला नाही तोच खुशाल व जो लौकर सोडून गेला तोच सुखी होय. मनुष्याच्या हातीं असतें तर कुणी येथे आले नसतें अथवा आल्यास गेले नसतें. मृत्यूमुळे ज्या सर्व सुखावर विरजण पडतें त्याची गोष्ट दूरच राहो, पण जन्मांत तरी सुख मिळतें काय ? या खचक्राच्या भ्रमणाने म्हणे जगताचा व्यवहार चालला आहे. या व्यवहारांत जो अज्ञ, अशिष्ट,

* Critical Studies in the Ruba'iyat of Umar Khayyam—by Arthur Christensen, Kobenhavn, 1927.

उमर खय्याम

नीच असेल त्याचीच चैन व्हावयाची. स्वतःचेंच काळीज कबाब करून खॉवें तेव्हा कुठे मीठभाकरी मिळावयाची. मनुष्ये म्हणजे या खचक्राच्या आकाशदिव्यांत रविज्यंतीभोवतीं गिरगिरणारीं चित्रे वा सूतपुतळीच्या खेळांतील बाहुलीच होत ! नक्षत्रक्राचा तरी काय दोष ? नियतीपुढें तेंही दुर्बल व सदाभ्रान्त पडतें. चिन्ता, प्रयत्न हीं फोल होत. नियतीस शरण जाऊन जें जें घडेल तें तें सहन करण्याखेरीज गत्यन्तर नाही. प्रगति, सुधारणा ही जर मानवी आशेवर व प्रयत्नावर अवलम्बून नाही, तर मग निष्क्रिय होऊन काल व उद्या यांचा विचार न करितां आज मिळेल त्या सुखांत रममाण कां होऊं नये ? लोक ज्याला पाप म्हणतात तें जर हातून उडलें तर त्याचा दोष दुर्बल अगतिक मानवावर नसून तो त्या निर्घृण सर्वशक्तिमान् अतर्क्य नियतीवरच लादला पाहिजे. मरणोत्तर स्थिति ज्ञात व ज्ञेय नाही तर तिची भीति कशाला ? दुःख हें हलाहल आहे आणि मद्य हाच एक त्यावर उतार आहे. विस्मृतीच्या समाधींत काळ वेचणें हेंच इष्ट होय. मद्याहून अधिक मूल्यवान् काय आहे ? हें जीवांचें जीवन व हृदयाचें बल होय. कट्टु जीविताशीं जुळणारें मद्य हेंच कट्टु सत्य होय. मद्य निषिद्ध आहे म्हणतात; असेल ! जें जें म्हणून निषिद्ध तें तें स्वभावतःच इष्ट वाटतें. कुणी, कुणासह, किती आणि केव्हा मद्य प्यावें या चार अटी नीट पाळल्यावर मद्यनिषेधाचें निरसन होतें. सर्व लहान थोर कोडों मद्यच सोडवूं शकतें. वसन्तऋतूंत मदिरा व मदिराक्षी यांच्या सङ्गतींत साम्राज्याचीच काय, स्वर्गाचीही आठवण होत नाही. मद्यप्राशनांतही परमावधि झाल्याशिवाय खरी मजा नाही. दारू केव्हांही — दिनराज म्हणून जुम्मा-वारीं व खास रमणांचा महिना म्हणून रमजान महिन्यांतही—प्यावी. मद्यसंन्यासाचा सङ्कल्प केला तरी टिकत नाही, प्रभूच सद्बुद्धि देत नाही आणि त्यानें दिली तरी मद्यपी वळणार नाही. तो उलट मृत्युपत्र करून ठेवतो की, गड्यांनो मेल्यावर मला मद्यानेंच स्नान घालून द्राक्षेच्या पेट्यांत ठेवून पुरतांना मधुमन्त्र म्हणून क्रिया करा; उत्थापनदिनींही मी तुम्हांला गुत्त्याच्या दाराशीं धुळींत आढलेन. दाम्भिक कर्मठपणाचा तर त्याला इतका तिटकारा आलेला असतो की त्याला मूर्तिभजक इस्लाम सोडून मद्य पीत मूर्तिपूजा करावीशी वाटते. ज्ञानी म्हणविणाऱ्यांविषयीं तर त्याला तिरस्कार वाटतो. हे लब्धप्रतिष्ठ काही तरी वसणावतात झालें ! व्यवहारांत मात्र रूढि मोडली, व शास्त्रांना गणिलें नाही तरी चालेल. पण जवळील भाकर कुणाला घावयाला कांकूं करूं नये, परिवाद करूं नये, कुणाचें हृदय दुखवूं

नये—मग स्वर्ग काही चुकत नाही. पर्वा कां ? खुशाल मदिरा सेवावी !

युयुक्षुवादी रुवायांचा सारांश

१० आता उरलेल्या प्रक्षिप्त पण युयुक्षुवादी रुवायांत काय आहे तें पाहूं. मृत्यूचें भय म्हणजे बुद्धिभ्रम होय. तत्त्व विविधाकार धारण करतें. तें कधीही नष्ट होत नाही. सद्गुरुकृपेनें आत्मज्ञान झाल्यावर 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च' या दोन्ही अवस्था ज्ञात्याला रहात नाहीत. 'आपुलें मरण डोळां पाहिलें' की शाश्वत जीविताचा लाभ होतो. वस्तुतः मनुष्य म्हणजे अधःपतित परम-हंस् आहे. सत्य लोक हेंच या हंसाचें परम धाम होय. परन्तु मनुष्य ज्या ज्या गुणांचा परिपोष करील त्या त्या मानानें तो श्वापद, मानव, देवदूत वा सैतानही होईल. मनुष्याचें कामी मन मात्र त्याला मायावश करून त्याचा नाश करितें. एक चिरन्तन तत्त्वाव्यतिरिक्त जें जें आहे असें वाटतें तें वस्तुतः नाही. त्याचा विसर पडण्यास सद्गुरुकडून — 'नित्यपानिका' कडून भक्तिमदिरेचा घुटका घेणें जरूर आहे. तो प्रभूच आहे. मूर्तीच्याठायीं दृग्गोचर होणारें तेज व पूजकाच्या नेत्रांतील दृष्टी दोन्हीही प्रभुस्वरूपच होत. परन्तु या अद्वैताचें ज्ञान तर्कानें होणें अशक्य आहे. याला उग्र तपस्येची पन्नाशी पाहिजे. अचल निष्ठा व तितिक्षा हीं हवीं. आयुष्यांत येणारी आपत्ति म्हणजे काळगुरूनें केलेली शिक्षा होय. मरणापूर्वीच ज्ञान प्राप्त करून घ्यायला पाहिजे. जें शुभ तेंच सुभग; वरकड सारें फोल आहे. व्याधि सहन केल्यास अन्तीं आपोआप औषध मिळेल. दारिद्र्याबद्दलही प्रभूचे आभारीच असावें. ऋणावन्ताला गोणपाट -पाटाव हा भेद नाही. तत्त्वदर्शी मनुष्याला सुरूप-कुरूप हा भेद नाही; आणि भक्तीनें देहभान विसरलेला भक्त स्वर्गनरकाचा विचार करीत नाही. प्रभु हवा असेल तर धनसुतदारादि बन्धनें तोडून टाकलीं पाहिजेत. स्वतःच्या इच्छाशक्तीचाही हरीच्छेंत लय केला पाहिजे, कित्येकदा मन धर्मसम्मूढ होतें, नाही असें नाही. धर्माज्ञाच परस्परविरोधी दिसतात. तथापि एवढें खरें कीं, दिखाऊ वेषाचा त्याग करून त्यागाची काम्बळ खान्द्यावर टाकली पाहिजे. खरा भक्त तो की, ज्याला केव्हाही अशनपानविश्रान्ति माहीतच नाही. मशीद-मन्दिर हा भेद फोल आहे. हीं केवळ पूजेचीं उपकरणें होत. ईश्वरापुढें दुसन्या कशाची मातब्बरी आहे? सायुज्यमुक्तीचें माहात्म्य-ज्योतीचें वर्णन जे पतङ्गहृदयी दग्ध महाभाग असतात त्यांसच रुचतें. वस्तुतः पहातां अशी व्यक्तिच नाही की जी ईश्वरावर भाळून विरहानलानें जळत नाही. "न खल्वहं युष्माकं स्वामी?" या ईश्वरी प्रश्नाला सर्व आत्म्यांनीं

जगदारम्भीं जें होकारार्थीं उत्तर दिलें आहे त्याप्रमाणें आचरण करण्यांत अहन्ताभाव नष्ट झाला पाहिजे. प्रलयकालीं पापपुण्याचा निवाडा होऊन कोणती गति मिळेल त्याचा विचार नको. प्रभु भला आहे, अन्तीं भलेंच होईल. प्रेमपटावर ज्याची नाव नोन्द झाली तो मुक्त झाला, स्वर्गनरकातीत झाला. परन्तु भक्ताची स्थिति आरम्भीं आरम्भीं किति चमत्कारिक व अवर्णनीय होते ! स्पष्टीकरण करूं म्हटल्यास जमेलच असें वाटत नाही; आणि शिवाय जनता जड असल्यामुळें गैरसमज व अनर्थ माजावयाचे. अशा वेळीं मदिराच पाहिजे. बुद्धिधर्माशीं नातें तोडून टाकून द्राक्षा-कन्येशीं लग्न करायला पाहिजे.

मदिरा वैषयिक का आध्यात्मिक ?

११ ज्या मदिरेंत फार्सी कविता यथेच्छ विहार करितांना आढळते ती मदिरा कोणती ? इस्लामामिमानी लोकांचें म्हणणें असें की ही मदिरा म्हणजे द्राक्षासवू नसून मक्ती होय. उलटपक्षीं हेही खरें की कुराणांत मद्याचा स्पष्ट निषेध केला असूनही कवींत किती तरी दारू पिणारे होते. तेव्हा या मद्यरुबायांचा अर्थ वैषयिक ध्यावयाचा की सङ्केतानें आध्यात्मिक ध्यावयाचा ? उमर हा दारूबाज होता का सूफी भक्त होता ?

फिट्छजेरल्डचें मत

१२ फिट्छजेरल्ड (पृ. २१) आपल्या प्रस्तावनेंत म्हणतो, “वऱ्याच रुबायांचा अर्थ आध्यात्मिक घेतल्याखेरीज बोधच होत नाही यांत शङ्का नाही; पण शब्दशः वाच्यार्थ घेतल्यास ज्या दुर्बोध राहतात अशा रुबाया त्यांच्याहून कितीतरी अधिक आहेत. उदाहरणार्थ, मदिरा आध्यात्मिक मानली तरी तिनें मृताचा देह कसा धुवावयाचा ? पाठीमागून येणाऱ्या एखाद्या युयुक्षूनें ईश्वरत्वानें भरावयाचे पेलें मृताच्या मातीपासून कां करावयाचे ?... परन्तु आध्यात्मिक व वैषयिक यांचा सङ्गम करणें कवीस फार सोयीचें असे; कारण लोक जितके संशय घेण्यास तयार तितकेच धर्मवेडे असत; त्यांस इन्द्रियसंवेदना जितकी प्रिय तितकीच तर्काची सूक्ष्म भेद-चिकित्सा प्रिय असे; आणि दोहोंचा गोन्धळ करून द्वर्धी काव्यभाषेचे पङ्ख लेऊन स्वर्ग आणि पृथ्वी, परलोक व इहलोक यांत चैनीनें तरङ्गत राहण्यांत त्यांस मोठा आनंद वाटे.”

काही मुसल्मानांचीं मतें

१३ पण हे एका मुसल्मानेतराचे विचार, अतएव अंशतः तरी संशयास्पद

होत. तेव्हा उमरखय्यामचा देशबन्धु व धमबन्धु शीराज्ञी काय म्हणतो तें पाहूं. तो [पृ. ७६] म्हणतो, “माझे बरेच देशबन्धु उमरला सूफी वर्गात घालतात. त्यांच्या मताशीं माझे मत जुळत नाही. सूफी विचार त्याला माहित होते याविषयीं मला शंका नाही. त्यांच्या परिभाषेचा परिणाम ज्याप्रमाणें त्याच्या काव्यभाषेवर झाला त्याचप्रमाणें सूफीमताचा परिणाम त्याच्या विचाराच्या वाढीवर झाला असेल. पण अखेरपर्यन्त तो संव्ययित राहिला. कोणत्याही धर्मपन्थाला त्यानें आपली निष्ठा वाहिली नाही. श्रद्धा नव्हे तर अज्ञेयवाद हा त्याच्या कृतींच्या मुळाशीं आढळतो. हा अज्ञेयवाद नेहमी इस्लाम आणि ऐहिक सुखाविषयीं अत्यन्त स्वाभाविक अशी मानवी इच्छा यांनीं मिश्रित आहे. . . . तरुणपणीं इस्लाम-दास्यांतून मुक्त झाल्याबद्दल स्वतःची परीक्षा व दुसऱ्यांची खात्री करण्यासाठी तो गुच्यांत गेलाही असेल; आणि म्हातारपणीं नैराश्याच्या झटक्यांत समाधानासाठीं चमकणारी माणकाच्या रङ्गाची हिम-शीत इराणी मदिरा तो घेतही असेल. परन्तु त्याची मद्यनिष्ठा व भ्राबोभाटा होण्याइतकी कृतींत उतरलेली दिसत नाही. त्याच्या काळीं तरी सूफी लोक त्याला आपल्यांतील गणीत नव्हते.”

१४ जलालुद्दीन् रूमी या सूफी महन्ताचा स्नेही नज्मुद्दीन् राझी यानें ‘मिर्स-दुब्बाद्’ नावाचें सूफीमतावर पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत § तो म्हणतो, “या सुखांना अभागी तार्किक व जडवादी हे मुकतात. या लोकांना व्यामोहांत पाडून त्यांची दिशाभूल करणारा एक मनुष्य ग्रन्थलेखन, बुद्धि, ज्ञान, धूर्तपणा इत्यादि गोष्टींबद्दल प्रख्यात आहे. तो मनुष्य उमर खय्याम होय. त्याच्या आत्यन्तिक निर्लज्जपणाची व अवनतीची कल्पना यावयाला त्यानें लिहिलेल्या पुढील (प्रस्तुत ग्रन्थांतील ६८ वी व ६४ वी) दोन रुबाया यांचें वाचन पुरें आहे.”

१५ ख्रिस्ताब्द तेराव्या शतकांतील इब्न् अल्किप्ती हा आपल्या (तारीखुल्हु-कमा) या ग्रन्थांत म्हणतो, “ त्याच्या (उमरच्या) कवितांच्या वाच्यार्थांत सागाहून आलेल्या सूफींना आपल्या मतांना पुष्टि मिळालेली दिसते. परन्तु त्यांतील व्यङ्ग्यार्थ हा मुसल्मानी धर्मशास्त्रास दंशक सर्पाप्रमाणें बाधक आहे.”

वस्तुतः खय्याम कसा असेल ?

१६ मराठी वाचकांस पक्षाभिमाना होण्याचें कारण नाही. एका थोर

§ उद्धृत शीराज्ञी पृ. १९ व विन्फील्ड प्रस्तावना पृ. १७

उमर खय्याम

बुद्धिमान् विद्वान् मनुष्याच्या विचारांचें स्वतन्त्रपणें मनन करून मनोरञ्जनाबरो-
बरच ग्राह्यांन्वश घेणें इतकाच वाचकांचा हेतु असणार व असावा. तो एवढेंच
म्हणेल की उमरची कविता सुभाषितवजा असून भावनेचा ओलावा तींत कुठे आहे
व कुठे नाहीही. त्यानें आपले सहजोद्भव सरळ विचार चमत्कृतिजनक, स्मरणसुलभ
व श्लेषादि शब्दालङ्कारांनीं मण्डित अशा पद्धतीनें व्यक्त केले आहेत. फार्सांच्या
अभ्यासकास या कवितेंत नावीन्य न दिसलें तरी मराठी वाचकांस दिसेलच. त्याच्या
पाखण्ड-मतामुळें अजूनही इराणांत तो बहुजनसमाजास अप्रिय आहे म्हणून तो महा-
राष्ट्रीयं अप्रिय होण्याचें कारण नाही; व 'कासुद्-किरान्'च्या कर्त्यासारखे मुसल्मान
लोक त्याच्या रुबायांतून ओढून ताणून युयुक्षुवादी अर्थ काढतात म्हणून तो महाराष्ट्री-
यांस न पटल्यास ग्रहण करण्याचेंही कारण नाही. तो सुफीही नव्हता, कर्मठ धर्ममार्तण्ड
नव्हता व तो अधर्माचरणीही नव्हता. तो अज्ञेयवादी विशेषतः संशयवादी होता.
त्याच्या वृत्तींत गाढ निराशेची छटा कायमची भिनलेली आढळते. तथापि चञ्चळ
आयुष्यांत मिळणारीं इन्द्रियसुखें त्यानें धिक्कारिलीं नाहीत. त्याच्या उत्तीत कित्येकदा
जो वेळूट निस्सङ्ग दारूबाजपणा दिसतो, तो वैतागाच्या भरांत येणाऱ्या हास्या-
प्रमाणें आहे. मद्य निषिद्ध आहे म्हणून तें घेऊं नये, असा आग्रह धरण्याइतका
तो कर्मठही नव्हता; आणि सदैव तरे व निष्क्रिय पडून राहण्याइतका तो मूर्ख व
इच्छाबलशून्यही नव्हता. लोक परिस्थितीच्या वैपरीत्यामुळें मदिरेचे एकनिष्ठ सेवक
कसे होत असतील याच्या जाणीवेनें त्यानें मदमत्त रुबायांची रचना केली असावी.
या रुबायांच्या बहुसङ्ख्यत्वामुळेंच बोलेल तो करील काय अशी शड्का येते.

प्रस्तुत भाषान्तराविषयी थोडी हकीगत.

१७ उमरखय्यामच्या रुबायांच्या समवृत्त भाषान्तराला सुरवात १९२१ सालीं
सप्टेंबरच्या १५ तारखेला म्हणजे जवळजवळ आठ वर्षांपूर्वींच झाली. पण त्यावेळीं
२६ रुबायांचें भाषान्तर झाल्यावर तें पसन्त न पडल्यामुळें कार्याला खण्ड पडला.
—मासल्यासाठी त्या समवृत्त भाषान्तरांतून पाच रुबाया खाली उद्धृत केल्या आहेत.

गुत्यांतून आवाज सकाळीं आलाः—

बेहोश कुठे ख्यालिखुशालीवाला ?

आयुष्याचें माप न झालें पूर्ण

तों माप भरी, घे मदिरेचा प्याला.

(२७०)

प्रस्तावना

खाजा, पुरवा एकच माझी आस,
तारील खुदा, चूप रहा कां त्रास ?
दक् वक्र तुझी, मी ऋजु मार्गे जातों,
जा सोड ! करी उपाय त्या नेत्रांस. (४५६)

दारू इतकी पिईन की तद्रन्ध
येवो कबरीतुनी न येवो मन्द;
आल्यास कुणी, जाइन जेथे पुरला
बेशुद्ध पडेल त्या सुगन्धें धुन्द. (२६८)

मासा बदला चिन्तातुर, 'हे बदका*
गेलें जल पात्रांत पुन्हा येइल का ?'
'होतां मरुनी कबाब' तें उत्तरलें,
'कां भेद मरीचिका-समुद्रां लटका ?' (२३०)

भाइयासम हा खुजाहि होता प्रणयी
तरुणीच्या केशपाशि एके समयीं*
ही जी दिसते गळ्याशि याच्या पकड
होता दयिताकण्ठीं कर तो विषयी*. (१३)

याच रुबायांचीं जीं नवीन भाषान्तरें प्रस्तुत ग्रन्थांत दिलीं आहेत त्यांचे अनु-
क्रमाङ्क पुढे कंप्सांत दिले आहेत. तुलना करून पाहिल्यास समवृत्त भाषान्तराच्या
हट्टानें ठिकठिकाणीं अडखळायला होऊन कसा विरस होतो आणि मूळाशी ताडून
पाहतां भाषान्तर कसें शिथिल होतें तें दिसून येईल. इतकेंही करून फुल्यांनीं दर्श-
विलेल्या तीन ओळी वृत्तदृष्ट्या सदोषच आहेत. वस्तुतः भाषान्तरकाराचाच
अडाणीपणा, पण त्या वेळीं खय्यामच अगदी नीरस वाटायला लागला व काम बन्द
पडलें. तदनन्तर उमर खय्यामचे चहाते श्री. सकलातवाला व डॉ. एन्. व्ही. मोडक
यांच्या आग्रहामुळें गेल्या वर्षीं एप्रीलांत भाषान्तराच्या कामाला पुन्हा आरम्भ
केला. तथापि माझे सन्मान्य स्नेही रा. श्रीकृष्ण केशव क्षीरसागर यांनीं सारखी
विचारपूस करून, झालेलें वाचून पाहून उत्तेजनपूर्वक निकड लाविली नसती तर
काम पाऊण महिन्यांत पुरें झालें तें झालें नसतें. भाषान्तराचें काम पुरें झाल्यावर
निरानिराळ्या आवृत्त्या पाहून पाठभेदांतून निवड करून भाषान्तर मूळाशी अधि-

काधिक धरून सरस व प्रसन्न करण्याचें काम सुरू झालें. शिवाय सर्व रुबायांचा अर्थानुसार अनुक्रम लावणें अगल्याचें वाटलें. या सान्या किचकट कामानें मात्र वर्षे खाल्लें ! परन्तु आज हें भाषान्तर मराठी वाचकांच्या हातीं देतांना भाषान्तरकारास राहून गेलेल्या काही उणीवांची जाणीव असूनही एकन्दरीनें समाधान वाटत आहे व म्हणूनच प्रसिद्धीकरणचें धाडस होत आहे.

हें भाषान्तर मूळास किती धरून आहे ?

१८ भाषान्तर समवृत्त करण्याचा हट्ट सोडून देऊन ज्या मेघावलि जातींत मूळ रुबाईच्या वृत्ताचा समावेश होतो त्या जातींत भाषान्तर करावयाचें ठरविल्यामुळे भाषान्तर सुकर व सुबोध होण्यास फारच मदत झाली आहे. शिवाय, पङ्क्तीची दीर्घता योग्य प्रमाणांत असल्यामुळे पादपूरणार्थ शब्दांची खोगीरभरतीही करावी लागली नाही किंवा अर्थ दाटून वसविण्याकरितां दुर्बोधसमासात्मक रचनाही करावी लागली नाही. एकन्दरीनें भाषा मराठीच्या प्रवृत्तीस अनुरूप अशीच घातली आहे; तथापि दोन मात्रांचीही कूस कित्येक पङ्क्तींत राहूं न शकल्यामुळे 'जर' 'जेव्हा' सारखीं अव्ययें गाळिली जाऊन तेवढ्यापुरती रचना इङ्ग्रीजीच्या धर्तीवर गेलेली आहे. भाषान्तर पङ्क्तीस पङ्क्ति व युग्मकास युग्मक असें केले आहे. युग्मकांतील क्रम अगदी क्वचितच बदललेला आढळेल; इतकेंच नव्हे तर वाक्य-रचना व वाक्यक्रम हींही मूळास धरून असलेलीं आढळतील. २९१ व्या रुबाईतील अन्त्य पङ्क्तीचें शब्दशः भाषान्तर अश्लील झालें असतें म्हणून नाइलाजानें तिथे अर्थ फक्त ध्वनित केला आहे. मूळाचें शब्दशः भाषान्तर जिथें अगदीच दुर्बोध वा विपर्यस्त होईल असें वाटलें तिथें मराठी वाक्यप्रचारांचाच अवलम्ब केला आहे. 'हात धरणें, 'हृदय रक्त होणें' व 'यकृत-रक्त' वा 'रक्तजल' यांच्याऐवजीं अनुक्रमें 'हात देणें' 'काळजाचें पाणी होणें' व 'अश्रु' अशीच शब्दयोजना करणें जरूर होतें. एरव्ही 'खळी मारणें' (= स्पर्धा करणे) 'गाठ सोडविणें' (= सङ्कटविमोचन करणें) या सारखे शब्दप्रयोग सन्दर्भावरून कळण्यासारखे असल्यामुळे अभिनव म्हणून तसेच ठेविले आहेत. क्वचित् शब्दशः भाषान्तर देऊन पुढे अर्थही दिला आहे, उदाहरणार्थ 'जीवीं खणती म्हणजे खन्ती, शोक' (रु.९५). ४ व्या रुबाईतील दुसऱ्या पङ्क्तीचें शब्दशः भाषान्तर 'प्रभातसन्ध्याकर्बुरविश्रमधाम' असें होईल; प्रभात वा सन्ध्या शबल नसून काळ शबल आहे आणि दिवसां पाण्टरा व रात्रीं काळा असे त्याचे दोन रङ्ग आहेत. शिवाय काळ हा क्रूर राक्षसही आहे म्हणून कर्बुर हा

प्रस्तावना

श्लिष्ट शब्द योजून 'काळकर्बुराचें हें विश्रमधाम' असें भाषान्तर मुक्रर केलें आहे.

१९ एका भाषेंतील अनेकार्थी शब्दाला तितके अर्थ व्यक्त करणारा प्रतिशब्द परभाषेंत असतोच असें नाही. 'रिन्द' (मवाली, मत्त), 'खराबात्' (विजन, गुत्ता) 'तौबा' (त्याग-शपथ, निवृत्ति), 'अझल' (काळ, मृत्यु, यम, हर), 'दूझख' (नरक, तपन), 'मजाझ' (रूपक, माया) वगैरे शब्दांच्या बाबतींत सन्दर्भावरून जिथें जो अर्थ उचित वाटला तिथें त्या अर्थाच्या शब्दाची योजना केली आहे. मूळांत 'लाल' 'बिनफश' अशीं काही पुष्पांचीं नावें आहेत. जिथें तींच दुर्बोध नावें ठेवण्यांत काही औचित्य नाही तिथें 'जपा' 'कृष्णकमळ' 'गुलाब' वगैरे परिचित नावें योजिलीं आहेत, उदाहरणार्थ २४९ वी रुबाई (विन्फील्ड २११) पहा; उर्दू गज्जलांत डोळ्याला नगिंसाची उपमा अगदी रूढ व परिचित असल्यामुळें २६६ व्या रुबाईंत तोच शब्द ठेविला आहे. जिथे त्या त्या पुष्पाचे वा वनस्पतीचे काही विशेष साङ्गितले आहेत (रुबाया, १२२, २४८, ४७७ पहा) तिथे मूळांतील विशेष नामेंच कायम ठेविलीं आहेत. परन्तु फार्सीवरून भाषान्तर आहे म्हणून फार्सी शब्दांचा निष्कारण मारा कुठेही केलेला नाही.

२० भाषान्तरमूळास न सोडतां सरळ व सुबोध करण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करूनही यमकाच्या व पद्यरचनेच्या सोईसाठी 'लूनपक्ष' 'दत्तपर्याण' 'निक्षिप्त' 'विविक्त' 'मन्द' (शनि) सारखे दुर्बोध शब्द वा 'तात' 'खास' 'बहुसाल' 'साचार' सारखे फालतू शब्द वापरावे लागले आहेत व क्वचित् प्रयोगाचें वचन वा पुरुष यांत फेरफार करावा लागला आहे.

२१ मूळांत जर चारी पङ्क्तींच्या अन्तीं एक यमक साधलें असेल तर भाषान्तरांत बहुधा तें वैशिष्ट्य आणिलें आहे; आणि मूळांत जर यमकांतीं एखाद्या शब्दाची पुनरुक्ति असली तर भाषान्तरांत (उदा० ३५९ वी रुबाई पहा) ती टूम कायम राखण्याचा प्रयत्न केला आहे. शब्दास प्रतिशब्द योजितांना समानार्थीच नव्हे तर तत्सम व ध्वनिसादृश्ययुक्त शब्द कुठे कुठे योजिले आहेत जसें 'खरोश्', 'ईस्तादन्द', 'सिरिश्त्' व 'दिरम्' बदल अनुक्रमें आक्रोश, तिष्ठतात, सृष्ट, व दाम.

२२ रुबाई ही सुभाषितवजा असल्यामुळें तिच्यांतील मौज अनेकदा शब्दालङ्कारावरच—विशेषतः श्लेष व व्यञ्जनावृत्ति यांवर अवलम्बून असते; तेव्हा भाषान्तरांतही ही मौज नष्ट होऊं दिलेली नाही. 'अझ माह् ता माही' याचें भाषान्तर शब्दशः

‘आचन्द्रमत्स्य’ असें असतां या पुस्तकांत ‘आ-शेष-शशि’ (रु. ३८४) असें केलें आहे. ‘कैसर’ गेला पण ‘कस्’ (राजवाडा) राहिला यांतील व्यञ्जनावृत्ति (रु. ५) ‘हर्म्य उरे, किति हमीर झाले झाक’ यांत राखिली आहे. ‘नदीमि नदम्’ (दुखाचा निकटवर्ति) याबद्दल ‘शोकाचा शोकी सखा’ असें म्हटलें आहे.

२३ श्लेषाच्या वावर्तीतही स्वारस्य राखिलें आहे. (रु. १) मध्ये ‘कू कू’ च्या ऐवजी ‘क्व ? क्व ?’, (रु २६३) नव्ये ‘सुदाम’ बद्दल ‘प्रमाण’ हे श्लिष्ट शब्द योजिले आहेत. (रु. ४८४) मध्ये तर मूळांत मजरुफ कर्खी या एकाच साधुनामावर कोटी आहे व जुनैद व शिब्ली हीं नावें केवळ विशेष नामें आहेत, पण भाषान्तरांत ‘ नृसिंह ’ ‘ सिद्ध ’ ‘ समर्थ, ’ ‘ प्रसिद्ध खेचर ’ हे सारेच शब्द श्लिष्ट ठेविले आहेत. २६२ व्या रुबाईत मूळांत ‘ मय्सरा ’ (कुराण २--२८०) सुखसम्पदा, वा वाम, मधु उत्तम आहे ’ हा शब्द श्लिष्ट आहे म्हणून भाषान्तरांत श्रुतीतील ‘ इरा ’ या द्विर्था शब्दाची योजना केली आहे.

२४ १८९ व्या रुबाईत ‘ रौशन ’ व ‘ रास्त ’ या शब्दाऐवजी ‘ विशद ’ व ‘ सरळ ’ हे शब्द योजून मूळांतील दीपक अलङ्कार राखिला आहे. एखाद्या शब्दाचा प्रथम सुचणारा अर्थ लागू न पडतां थोडासा घोटाला झाल्यावर मागून सुचणारा अर्थ अभिप्रेत असतो अशा शब्दाची योजना करणे यास फार्सीत ‘ ईहाम् ’ म्हणतात. ‘ अकलमन्द ’ (अकलेनें मन्द नव्हे तर बुद्धिमान् रु. ११५) ‘ कश्य-प ’ (ऋषि नव्हे तर ‘ कश्यपानात्तु कश्य-पः ’ या न्यायानें दारुबाज रु. २६८), ‘ बाबुल-नाथ ’ (मुम्बईच्या मलबार टेकडी जवळील महादेव नव्हे तर जादुगारीबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या बाबुल (Babylon) शहरांतील मुख्य रु. १९१) ‘ मध्वाश्रम ’ (मध्वाचा आश्रम नव्हे तर मधूचा, गुत्ता रु. ४४४) इत्यादि शब्दाच्या योजनेंत हा अलङ्कार साधिला आहे. यांना मूळांत आधार नाही. पण फार्सी रसज्ञांच्या दृष्टीनें सरस काय हें कळावें म्हणून ही भर टाकिली आहे. फार्सी रचनेंत अरबी अवतरणें घालून जो अलङ्कार होतो तो मराठीत संस्कृत अवतरणें घालून साधिला आहे, रु. २१४, २१७, ३१०, ३७९ पहा. एखादी म्हण उदधूत व सूचित करण्यानें येणारी मौज रु. ११०, २६०, ५०३ वगैरे रुबायांत आढळेल. एखादा अर्थ व्यक्त करायला बहुतेक सर्वांगीयच शब्द वापरायचे [उदाहरणार्थ चारी पद्धतींत चारी महाभूतांची नावें आणावयाचीं] हा अलङ्कार साधण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण (रु. ४२ व

१७३ पहा] तो भाषेच्या प्रकृतिभेदापुढे यशस्वी होऊं शकत नाही.

२५ असो, प्रयत्नात चुकारपणा केलेला नाही. पुस्तकाच्या अन्ती कठिण शब्दांचे व उल्लेखांचे स्पष्टीकरण वर्णानुक्रमाने दिले आहे त्याचा अडेल तिथे उपयोग करून भाषान्तर वाचिल्यास तें सुबोध अभिनव व मनोरञ्जक वाटेल अशी आशा आहे. मात्र भाषान्तर कसें वठले आहे हे अखेर जे ठरविणार त्यांस परिश्रमाची कल्पना येईलच असें नाही. तथापि फार्सी व मराठी भाषांचे चाङ्गले ज्ञान असणारे त्रयस्थच निर्णय देण्यास योग्य होत. नॅथान् हॅस्केल् डोल याने आपल्या प्रस्तावनेत एबेन् फ्रॅन्सिस् टॉम्सनच्या भाषान्तरासम्बन्धी जे उद्गार* काढले आहेत तसे अनुकूल उद्गार या पुस्तकाविषयीं तज्ज्ञांकडून निघाल्यास कृतकृत्य झाल्यासारखे वाटणे अस्वाभाविक होणार नाही.

अखेर, पुस्तके पुरवून व वेळोवेळी चौकशी करून उत्तेजन दिल्याबद्दल श्रीयुत जमशेदजी एदलजी सकलातवाला यांचे आणि हस्तलिखित वाचून पाहून त्रयस्थ वाचक या दृष्टीने काही सूचना केल्याबद्दल श्री. गोपीनाथ गणेश तळवळकर यांचे आभार मानण्याचे कर्तव्य करून ही लांबलेली प्रस्तावना संपवितों.

डेक्कन जिम्खाना, पुणे }
ता. २९ मे १९२९ ख्रिस्ताब्द }

माधवराव पटवर्धन.

*He has succeeded in doing exactly what he set out to do — .to add nothing and to take nothing away ; but to put into the typical quatrain exactly what Omar and his unknown imitators said. He has taken infinite time, patience and pain to do this work and it was well worth doing."

अनुक्रमणिका

१	“हर्म्य उरे, किति हमीर झाले खाक !”	रुवाया	१-५
२	देहाच्या मातीची मरणोत्तर होणारी अवस्था.		६-१८
३	उच्चनीच-भेद नष्ट करणारा मृत्यु अपरिहार्य आहे.		१९-२३
४	नश्वर मृन्मानव कशासारखा आहे ?		२४-३४
५	कामरूपी तत्त्व अमर आहे; या दृष्टीने मानव काय आहे ?		३५-५१
६	आले ते गेले, आणि पुनरागमन नाही. सारीच माया !		५२-६०
७	काही निरुत्तर प्रश्नः— जन्म मरण कां ? येणें कुठून ? जाणें कुठे ?		६१-७४
८	तार्किक ज्ञात्यांच्या बाता फोल आहेत. उग्र तपस्या हवी.		७५-९०
९	जीवित शोकमय, गोन्धळांत पाडणारें व व्यर्थ आहे.		९१-१०७
१०	खचक्राविरुद्ध तक्रारी.		१०८-१२७
११	दुःख ही उत्तम शिक्षा व पात्रतेची प्राप्ति आहे.		१२८-१३०
१२	खचक्र लाचार आहे व नियति सर्वशक्तिमती आहे.		१३१-१४२
१३	समाधान ठेव, अपरिहार्य तें सहन कर, वासनेचा बीमोड कर.		१४३-१६८
१४	“वक्र पात्र धर, साण्ड न विन्दू— स्थिति ही”.		१६९-१७२
१५	“ओतिव साच्यानुरूप मी साचार”. चैनच कां करूं नये ?		१७३-१८२
१६	भिक्षु हो व भक्तिमदिरा घे.		१८३-१८८
१७	सर्वसौन्दर्यमान् व सर्वशक्तिमान् प्रेयास उद्देशून.		१८९-२१५
१८	सद्गति स्वर्गनरकातीत आहे.		२१६-२२३
१९	“मदवस्थेचें स्पष्टीकरण जमेना.”		२२४-२२९
२०	काल घातकी आहे. कालचा, उद्याचा विचार नको.		२३०-२४४
२१	वसन्तवर्णन.		२४५-२५०
२२	“दुःखहलाल उतरे हालापानें”		२५१-२५५
२३	विधिनिषेधविचार.		२५६-२६४
२४	मधुपानाची सीमा.		२६५-२६८
२५	मरणापूर्वीच मदिरा पिऊन घे; पुढे अमुक होईल.		२६९-२८६
२६	मद्यास सदैवच शुक्रवारी, रमजानांतही शुभ समय असतो;		२८७-२९६
२७	मद्यपाची उत्तरक्रिया कशी करावी ?		२९७-३०१

शुद्धिपत्र

२८	मधुक्रमाच्या वेळीं गैरहजर मित्रांना स्मरा.	३०२-३०४
२९	अ-सुरांचा सङ्ग नको.	३०५-३१०
३०	मद्यचमनास विविध निमित्ते, प्रभात, दिनचाञ्चल्य, वगैरे.	३११-३५४
३१	रोख स्वर्गसुख कशांत आहे ?	३५५-३६८
३२	द्राक्षा-शोणित पिणे विहित आहे.	३६९-३७२
३३	मदिरा-वर्णन, व मदिरेचें मोल.	३७३-३९२
३४	मधु-निवृत्ति अशक्य आहे.	३९३-३९९
३५	मद्यामुळे विस्मृति, मुक्ति मिळते.	४००-४१८
३६	“मुसल्मानपण मज्ज लज्जास्पद जाण.”	४१९-४३१
३७	“कृतापराधे क्षमा !” अन् मधु पी, कर कल्याण !”	४३२-४३९
३८	“न शुद्ध काफिर, नच मुस्लिमही ठाम”.	४४०-४४५
३९	“शुष्क साधु तू आणि सरस मी पापी,”	४४६-४६२
४०	“हज कशाला ? हृदया दे आल्हाद !”	४६३-४७१
४१	निरुपद्रवी, आत्मसन्तुष्ट व स्वतन्त्र रहा.	४७२-४७९
४२	लोक कसे आहेत ?	४८०-४८५
४३	“क्वचित् करावा मित्र हें अता इष्ट.”	४८६-४९४
४४	ईश्वराजवळ मागणें.	४९५-५२१
४५	वरकड.	५२२-५२४

शुद्धिपत्र

रुबाई	अशुद्ध	शुद्ध	रुबाई	अशुद्ध	शुद्ध
१८	पाटल	पाटल	३१०	मत्सङ्गें	तत्सङ्गें
२४५	पुष्यमुख	पुष्पमुख	३१०	दिक्खुस्रव	दिनखुस्रव
२४९	-घन की	घन	३७९	प्रमुही	प्रभुही
२६२	श्रत्युक्त	श्रुत्युक्त	३९८	मधु रे	प्रभु रे

१ स

ऊठ, सम्पलें काम, पूस हा घाम

ये भेटायो पहा वृद्ध खय्याम

अशाश्वतीचें गीत गाय हा शोकी

न पुरा काफिर नच मुस्लिमही ठाम.

१

हवी मोकळी हवा आणि आराम
जाळं विजनीं जिथे शान्तता-धाम
मधुसंव्वादीं सेवुं सख्य निष्काम
दोषांना जंव झाकी सन्ध्या श्याम २

नको जावया कुन्द - कालव्याकाठीं
जिथे तरुंची आणि जनांची दाटी
योग्य न वाटे सपाट ही खालाटी
उन्चावर तो कातळ अपुल्यासाठी ! ३

विसरशील तू तेथे आपोआप
त्यांस मानिती गरीबीस जे पाप
लोकविरुद्धाचरण शुद्ध तें खूळ !
श्रियुतांस तो व्यभिचारहि हो माफ. ४

स्वार्थी दम्भे सोडिति संशय-वात
निष्कपटांचा हाय करी तो घात !
उन्चावर या पवित्र जागीं मित्रा,
जड विष-वीची त्या न चढूं शकतात. ५

स्वप्नहीन ती रात्रीं निद्रा गाढ
दिनीं कष्ट अन् पाणी, भाकर जाड;
सन्ध्याकाळी विजन, खेही, कविता—
काय यापुढे साम्राज्याचा पाड ? ६

दूर गिरीवर शोभे पहा दिवाळी,
दिव्य वायु सन्देश देह या काळीं
वर्षे मन्दाकिनी-तटीं मन्दार,
आणि खुणावी शुक्रहूर आभाळीं. ७

अव्यक्तांतुन गळे खपुष्पमरन्द
जया सेवितां तुटती कृत्रिमबन्ध,
त्रिमूर्ति एकच - तू, मी अन् खय्याम !
विश्वव्यापी नीरव काव्यानन्द ! ८

हा किति दुमिळ ऐसे सुखप्रसङ्ग !
मौन का सख्या ? असशी गानविहङ्ग.
गा रे नामी गज्जल एक मराठी !
शान्तिसागरीं उठवी भावतरङ्ग ! ९

उमर खय्याम

कृत

रुबाया

१

खळी नभाला मारी जो प्रासाद,
यदङ्गणीं नृप टेकित शिर बिनवाद,
दिसे पारवा भग्न तत्तटीं वसुनी

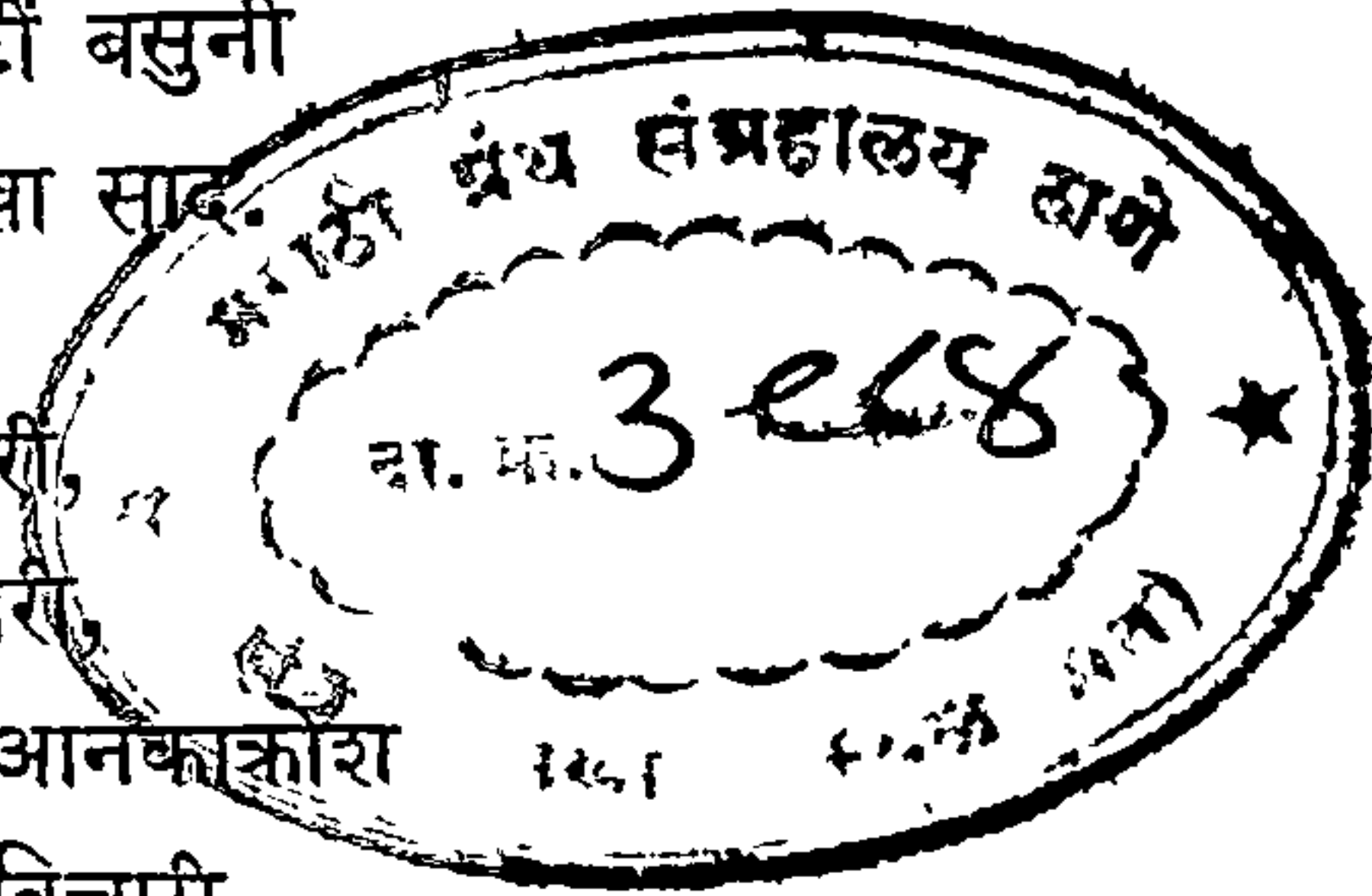
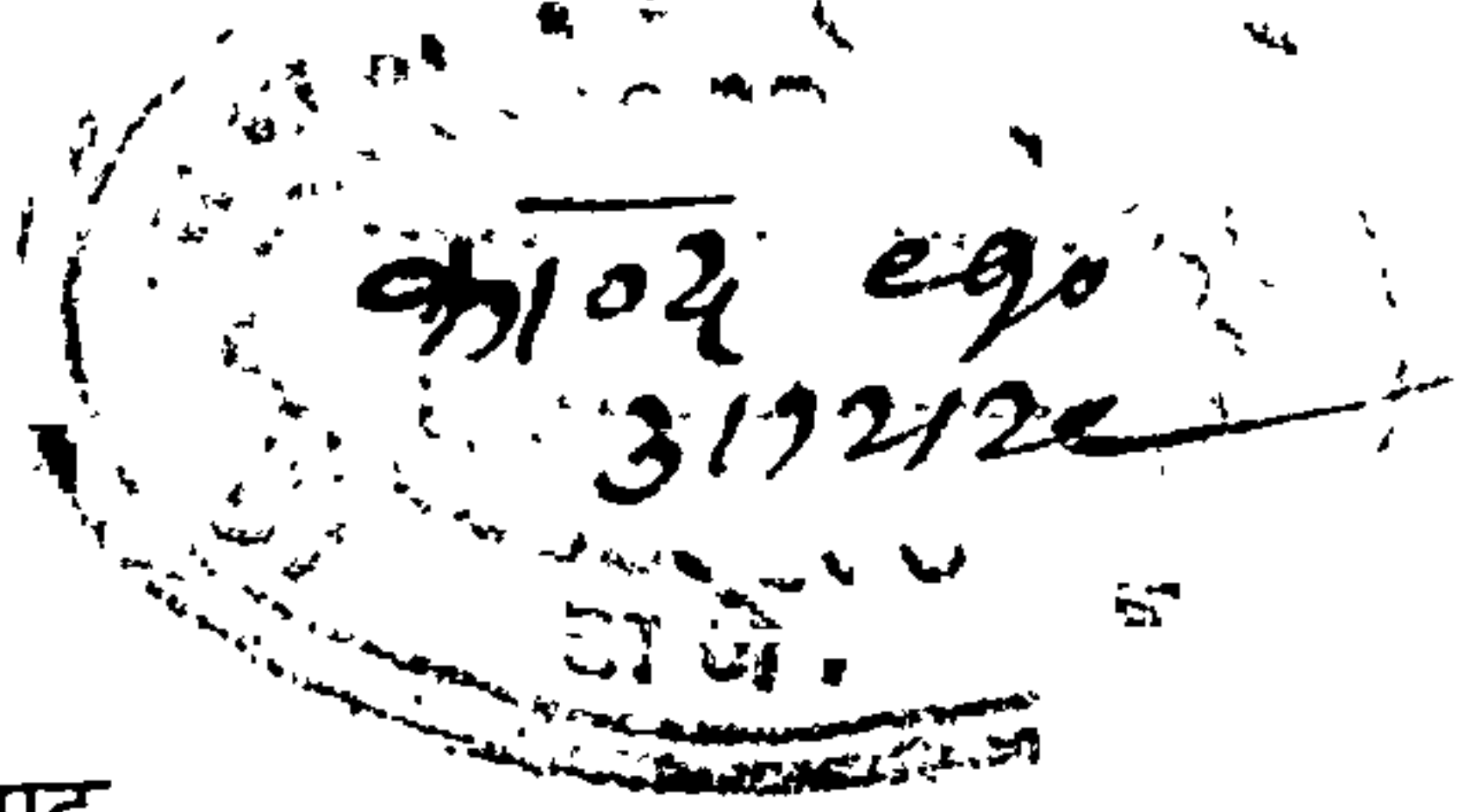
करीत राही 'क ? क ?' सारखा साद.

(२)

पक्षि बघें मी स्थित तूस-प्राकारी,
कै-काउसची कवटी पुढे विचारी,

“हर हर ! घण्टाघोष आनकाक्रोश
कुठे अता तो ?” हें कवटीस विचारी.

इहतेक हस्तलिखित व मुद्रित प्रती अति परिश्रमपूर्वक ताडून पाहून आर्थर क्रिस्टेन्सेनने ज्या रुबाया प्रक्षिप्त ठरविल्या आहेत त्यांचे अनुक्रमाङ्क कंसांत दिले आहेत; आणि अध्यात्मवादी वा गूढार्थव्यञ्जक रुबायांच्यापुढे * फुली छापली आहे. भाषान्तर मंघावलि जातींत असून तींत मूळ रुबाईच्या वृत्ताचा समावेश होतो. पृथक्करण '। खळी नभाला । मारी जो प्रा.। साद' म्हणजे (। प। प। - +) असें आहे. स्पष्टीकरणार्थ अवश्य असणाऱ्या टिपा वर्णानुक्रमानें इतरत्र दिलेल्याच आहेत.

३

ज्या सौधीं बहिराम धरी चषकास
तिथ वी हरिणी वा हरि करि रहिवास;

धरी जन्मभर जो नृप वन-खर 'गोर'
बघ अजि गर्ता घोर करी तद्ग्रास.

(४)

जीर्ण मठी ही, जगती जीचें नाम,
काळकर्बुराचें हें विश्रम-धाम;

सुखाराम हा त्यजिला शत जम्शेदीं,
या गर्तेमधिं पडती शत बहिराम.

(५)

पाही मन्दिर हें बहु येशू पाक,
बघे तूर-गिरि मूसा प्रेषित लाख;

अगणित राणे जाउन तोरण राहे,
हर्म्य उरे, किति हमीर झाले खाक !

(६)

'कुडींतुनी' या जातां शुद्ध प्राण
अवटावर दों विटा ठेवितिल जाण;

विटाळ्यामधें पुनश्च अपुली माती
जाइल थडग्यास्तव कोणाच्या आन ?

(७)

सुखी रहा कीं असीम होइल खन्त,
ग्रहयुति राहिल होत नभांत अनन्त,

तुझ्या कुडीची बनवितील जी वीट
तिज अन्याच्या सौधीं चिणतिल हन्त !

८

काल बघें मी बाजारीं कुम्भार,
नव मातीवर करि बहु पदप्रहार,

गूढपणें ती वदे, “तुझ्यापरि होतें,
पाळ म्हणुन तू मजशी शिष्टाचार.”

(९)

कुम्भाराच्या घरावरुन मी जाई,
मृदूघटनीं तो दावी नित चतुर्हाई;

त्याच्या हातीं प्रजापतीची माती
दृष्टिहीन कुणि न बघो, परि मी पाहीं.

(१०)

कुम्भारा, बघ जर असशील हुशार
आदमतनुचा हा अपमान अपार.

फरिदूनाङ्गुलि, कैखुस्रव-करतल वा
धरिशी चक्रीं, करिशी काय विचार ?

११

बघतां कुम्भाराच्या काम-घरांत
चाकाशी तो दिसे धृष्ट निष्णात;

नृपकवटीचे, भिक्षुपदाचे अन् तो
करी खुज्याला तोण्ड आणखी हात.

१२

चिनी कुम्भ मी काल शिलेवर हाणीं,
आततायिपण करीं मत्त मी प्राणी;

कुम्भ वदे मज गूज, “तुझ्यापरि होतों,
तूही माझ्यापरि होशील निदानीं.”

१३

हाच खुजा मजपरि रमणीकचपार्शी
होता पूर्वीं बद्ध प्रणयि निराशी,

दिसे पकड ही कण्ठाशी, ती होती
भुजा, आवळी तइं जी सखिकण्ठाशी.

(१४)

दिसति धूलिच्या काणिका ज्या भूवदनीं
भार्गवभाली भानुमुखी त्या रमणी !

शाड रजःकण सादर चारुमुखींचे !—
रमणीमुखकच होते ते जाण मनीं.

१५

दिनरात्रिक्रम अपुल्यापूर्विल सारा,
निजकार्यास्तव नभ हें फिरे गरारा.

पाय धुळीवर हळुच ठेव हां ! होती
हीच एकदा रमणीलोचनतारा.

१६

फुले जपा वा गुलाब जेथ सलील,
नृपरत्ते ये ती लाली त्यांतील;

भूवर उगवे कृष्णकमळ जें नील,
चारुमुखीं तो होता पूर्वीं तीळ.

१७

जी जी हिरवळ उगवे नहर-तटाकीं
दिव्यनरौष्टींची जणु लवच पहा कीं !

चन्द्रमुखीच्या मातींतुन ती उगवे,
तुच्छपणानें तिजवर पाय न टाकी.

१८

घन ये, ढाळी तृणीं वारि रुदनाचें,
पाटल मधुविण जीवन सार्थ न साचें;

अपुलें क्रीडास्थान आज हें तृण हो,
अपुल्या मातींतिल होइल कवणाचें ?

(१९)

आयु असो तुज शत वा अधिक,—हजार,
जीर्ण मठींतुन नेती तुज लाचार;

ऐस राव वा रड्क परी हो अन्तीं
दोघांचाही निरख एक साचार.

(२०)

विधिनिषेध हे त्यागुन किती अपाय
करिशी याची लाज न का तुज ? हाय !

कबूल सारी मही मिळे तुज तरि तू
त्यजुन न दुसरें अन्तीं करिशिल काय ?

(२१)

ऐस ज्ञानें अरिस्तु वा जम्हूर,
ऐस बलें तू सीझर वा फध्फूर—

जम-जामांतुन मधु पी, अन्तीं गर्ता
प्रासिल तुज तू जरि बहिरामहि शूर.

(२२)

बद्ध कोठवर वर्णगन्धरसपाशीं ?
रूप-कुरूपामागे कुठवर जाशी ?

अस अमृत वा झम्झम परन्तु अन्तीं
जाशिल तू भूहृदयीं रसातलाशी.

(२३)

गृहीं अशुभ या जडे धनीं बुधचित्त,
कवण आस हो देवा ! यास निमित्त ?

स्वस्थ बसुं बघे मानव तों ये काळ,
म्हणे धरुन कर, “ऊठ ! ठेव तें वित्त.”

(२४)

सख्या, गूज तुज पळभर कथिलें जाय,
मूळ पाहतां मानव म्हणजे काय ?

कष्टसिद्ध हीं शोकाची मृत्प्रतिमा
उपभोगुन जग थोडें काढी पाय.

(२५)

मना, मिळे जरि भववैभव जगतांत
शाद्वल-शोभित हो सुखवाग नितान्त,

तृणीं बसे हिम त्यापरि काढुन रात
उठणें भागच होतां पुढे प्रभात.

(२६)

पुसशी, “जीवित कैसें काय असार ?”

सत्य साङ्गतां बघ होइल विस्तार.—

सिन्धूतुन ये वाष्प, होउनी व्यक्त
सिन्धुतळीं तें होई फिरुन पसार.

(२७)

नील घुमट हा, तवकहि हें सोनेरी
कधिंचीं फिरती, पुढेहि करितिल फेरी.

आपण इतरांपरी नियतिफेय्यानें
इथे पोचुनी जाऊं मग माहेरीं.

२८

सूत्रधार नभ, आपण पुतळ्या खाशा !
असें सत्य हें, ही नच रूपक-भाषा.

खेळ भवपटीं खेळुन सारे जातो
अभवसम्पुटीं होतां बन्द तमाशा.

(२९)

खचक्रास, जें आम्हास करी भ्रान्त,
आकाशदिव्याचाच बरा दृष्टान्त;

ज्योति तथा रवि, आणि विश्व कन्दील,
आपण चित्रें जीं गिरगिरती आत.

(३०)

खचक्र म्हणजे तम्बू नील अपार,
वादविवादें खुलें न ज्याचें दार.

अनादि साकी परी मधबुद्बुदवत्
दावी भवचषकीं खय्याम हजार.

(३१)

तनु जणु सुरई, प्राण सुरा आतील;
तनु जणु सनई, प्राण खन आतील;

खय्याम, कळे का मृन्मानव काय ?
दिवा ज्यामधें असा चित्र-कन्दील.

३२

खय्याम शिबी ज्ञानदूष्य बहुसाल,
पडे शोकभट्टींत जळे तत्काल,

यम-क्रातर तर उमर-तणावा कापी,
त्यास फुकट दे फुड्कुन आस-दलाल.

(३३)

देह खरोखर दूष्यतूल्य, खय्याम,
आत्मा हा नृप आणि विलय तद्ग्राम;

नृप उठतां यम-फरास तम्बू पाडी,
करावयाला नवा निवासांराम.

(३४)

जंव घर खाली करी चेतना-जाया
वस्तु जाय तंव दरेक अपुल्या ठायां;

तनुतन्त्री ही चतुर्भूततन्तूंची
काळनखीनें होई जाया वाया.

(३५)*

आहे विविधाकारक्षम ही हाला,
काधि हो प्राणी, काधि होई तृणपाला;

मानुं नको की तत्त्व जाय विलयाला,
गुणातीत तें — पडो गुणावर घाला !

(३६)*

मृत्यूचें भय म्हणजे बुद्धिभ्रम हा,
नाशांतूनच रुजे शाश्वतिद्रुम हा,

येशूच्छ्वासें हृदय सचेतन होतां
ध्रुव मृत्यु आंचवे जिण्याला मम हा.

(३७)*

स्वतःस मरतो जों जों तों तों जगतों,
खचतों तों तों जों जों वरवर धकतों,

आणि नवल हें की भवमदिरा पिउनी
मूढच होतों जों जों जाणूं शकतों.

(३८)*

मी न मनुज तो जया मरणभय वाटे,
सुखदच तें भवभयाहून उफराटें;

मला ईश्वरें जीव दिला हा उसना,
मुदत सम्पतां करीन परत त्यातें.

(३९)*

जीवा, तू तनुधूलि झाडितां जाशी
—शुद्ध हंस् तू— उच्च उच्च आकाशीं;

ब्रह्मलोक तव धाम, असो तुज लाज,
येउन होशी की भूलोकनिवासी.

(४०)*

मानवा, चतुर्भूतांचें तू सार,
ऐक अश्रणी, असशी तू हीं चार—

आपद, मानव, देवदूत, सैतान;
दाविशील तें असशी तू साचार.

(४१)*

न्यायदिनीं फळ तसें जसें यच्छील,
बल हो आत्मज्ञानान्वये हशील,

म्हणुन सद्गुणीं यत तू कीं न्यायदिनीं
गुणानुसारी रूप धरुन उठशील.

(४२)*

घरकुत्र्यापरि मन करि पोकळ घोष,
ससेझोप दे तें करुनी बेहोश;

वृकापरी घातकी शृगालगुणी हें
चित्यापरि घे उडी सवेग सरोष.

उमर खय्याम

(४३)*

मनुजा, असशी तू सृष्टीचें सार,
लाभहानिची भीति दुरी क्षण सार.

नित्य पानिकाकडून घे मधुघुटका,
द्विलोकचिन्तेतुन हो आणि पसार.

(४४)*

स्वयम्भूच मी असें न समज चुकोन,
न मी आक्रीं रुधिरमार्ग होवोन;

नश्वर जीवित माझे तद्भव आहे,
तसा स्वतः मी — कुठील ? कैसा ? कोण ?

(४५)*

हे तव जीवन अन्य जिवाचें पाही,
ही तव धुन्दी न तव, दुज्याची वा ही;

विचारघुड्गट शिरावरुन घे कीं हा
बाहु तुझा बघ अन्य बाहुची बाही.

(४६)*

प्रथम दिनीं मी शोधीं वर आकाशीं
रक्षितफलक-स्वर्ग-नरक-कलमांशीं:

गुरु साङ्गे मज, “नीट विचारुन बघतां
स्वर्ग-नरक अन् कलम-फलक तुजपाशीं.”

(४७)*

शोधण्यामधें जाम जमाचा नामी
दिनीं न बसलों निशीं न पडलों धामीं;

गुरूकडुन तद्वर्णन ऐकुन कळलें,
विश्वदर्शि तो चषक कवण, तर आम्ही !

(४८)*

या सृष्टीचा हेतु कवण, तर आम्ही !
बुद्धिलोचनीं तेज कवण, तर आम्ही !

दिसे मुद्रिकेपरी जगन्मण्डल हें,
मुद्रा परि तिजवरिल कवण, तर आम्ही !

(४९)*

बिन्दु रडे, “मी सिन्धूहून विभक्त.”
सिन्धु हसे, “मी पूर्ण जरी मी फक्त.

प्रभूच आपण सारे, प्रभु नच अन्य,
बिन्दुभ्रमणें दिसतों परी विभक्त.”

(५०)*

सखे, तू नि मी आहों जणु कैवार,
दोन शिरें परि देह एक साचार;

बिन्दूभवती फिरतां चक्राकार
द्विधा असुन शेवटीं एक होणार.

(५१)*

मूर्ति पुसे पूजकास की “हे भगता,
कळते का कां प्रणत होशि मजपुढतां ?

तो निजरूपप्रकाश मजवर पाडी
जो होई मज तव नयनांतुन बघता.”

(५२)

सर्व संवगडी गेले, कुणि हातीं न,
काळपदीं एकेक जाहले लीन;

क्रमद्वयच ते मजपूर्वी भवरङ्गीं
एकत्र पितां झाले मदिराधीन.

(५३)

ते आले, ते उत्साहानें आले,

मधु-विभ्रम-रतिसौख्यां व्यग्र जहाले,

प्याले एकच प्याला, झाले शान्त,

चिरपरिरम्हीं भूच्या पडुन निवाले.

(५४)

बहुत धुण्डल्या खिण्डी आणिक रानें

हिण्डहिण्डुनी दिशांत दश निकरानें;

वाटसरू जो या वाटेनें गेला

तो परते का कधी ? कुणीहि न जाणे.

(५५)

जाय हातचें मुद्दल—हाय कपाळ !

किति हृदयाचें पाणी करि हा काळ !

परलोकाहुन न ये कुणी साङ्गाया

वाटसरूंची गेल्या हाल-हवाल.

(५६)

इष्टच असता जर इथ नित्य निवास,

किंवा असती समाप्ति या मार्गास,

भूगर्भातुन किंवा तृणापरी या

लक्षाब्दोत्तर पुनर्भवाची आस.

(५७)

अवटस्थांची पहा काय धुळधाण !

न वा आपुलें न वा दुज्याचें भान;

अणूपासुनी अणु अणु विभक्त होती,

आगणनादिन मृगजल हाय न सान !

(५८)

भूपृष्ठीं मज कितीक दिसती सुप्त,

आणि भूहर्दीं कितीक असती गुप्त,

अभव-रणीं मी बघतों तिथवर दिसती

किती अनागत, आणिक गतहि अलुप्त.

(५९)

सृष्टि पहा, जी वस्तु बघशि ती छाया,

बदशी श्रवशी, सारी चर्चा वाया;

धाव दिगन्तहि परन्तु काही नाही,

भूमिगतहि तें निधान केवळ माया !

(६०)

त्वदिच्छेपरी जग चाले - काय पुढें ?

चरित्र वाचुन हें झालें - काय पुढें ?

कब्रूल, राहुन यथेच्छ शम्भर वर्षे

आणिक उरलीं शत सालें - काय पुढें ?

(६१)

असे चषक की वानी ज्यास विवेक,

वठवी भाळीं प्रेमें मुक्रे अनेक;

आणि काळ - कुम्भार निर्मुनी फोडी

भूवर कां हा प्याला सुवक सुरेख ?

६२

हाय ! जो रची खचक्र, तारा, भू की

डाग देइ तो किति हृदयांना दुःखी !

ओठमाणिकें, बहुत केसकस्तूरी

ठेवी तो मृत्कुम्भीं, भूसन्दूकीं !

६३

असला प्याला जर तो निजकररचित
भङ्ग तयाचा मत्ताहि न गणी उचित;

नाजुक मुखकरपद विधि जोडी मोडी
प्रेमें वैरें कवण कळेना खचित.

६४

प्रकृतिघटना प्रभुच घडी जर आधी
न्यूनाधिक ही कां लाभेच उपाधी ?

सुभग असैं तर भञ्जन त्यास कशाळा ?
सुभग मूर्ति नच, त्यांत कोण अपराधी ?

(६५)

रङ्गरूप जरि माझें चारु विराजे,
जपातुल्य मुख, यष्टि सरूसम साजे,

न कळे की या मृन्मय शोकागारीं
शिल्पकरें कां सोड्ग सजविलें माझें ?

(६६)

काल निशीं मी पाहीं कुम्भागार,
मुके बोलके खुजेच दोन हजार,

एक अचानक आक्रोश करी तार,
“ऋयी विक्रयी कुठे ? कुठे कुम्भार ?”

६७

काय फायदा या जाण्यायेण्यांत ?

भवताण्याला वाणा कोठे तात ?

कुठे धूम जरि जळुन नभःकुण्डांत
पूतात्मे किति तरी राख होतात ?

६८

अमुची ये जा असे वर्तुळीं भ्रमण,
होती ज्याला आदि अन्त गोचर न;

सरळ गोष्ट ही कुणी न साड्गूं शकती—
कुठुन आगमन ? पुनश्च कोठे गमन ?

(६९)

गमन सत्य तर भूति काय आभास ?
अशक्यवाञ्छामार्गक्रमण कशास ?

जिथे कुणाला स्वस्थ न राहूं देती
तिथे कशाचा यात्रान्तीं स्थिरवास ?

(७०)

वैरि म्हणे मज शास्त्री, आणि चुकोन.
प्रभु जाणे की मी तो म्हणतो तो न;

कां आलों या पीडा-नीडीं न कळे,
कसें कळवें तर मग की मी कोण ?

(७१)*

बागीं द्राक्षें जीं आम्बट हिमसमयीं
पुढे मधुरतीं करिं ? मधु कां कटु विलयीं ?

करी आयुधें कुणि काष्टाचें वाद्य,
कोण आयुधाची परि बनविल सनई ?

(७२)

ही जगती तर पडशाळा हङ्गामी,
दुखावीण न अन्य लाभ या धामीं;

हाय ! एकही प्रश्न न सुटतां आम्ही
जातों केवळ शत शोकांचे स्वामी.

(७३)*

ये मी शिखरा गूढ जगांतुन, जाणें
तळापासुनी शिखरीं मज उड्डाणें;

रहस्यज्ञ परि इथे भेटतां न कुणी
परत निघें मी आलों त्या दारानें.

१९४

मला आणुनी नसे नभाला लाभ,
न वा नेउनी वाटे आव-रुबाव;

मला आणणें नेणें हें कां म्हणुनी ?
ये मत्कर्णीं न परि कुणाचा जाव.

(७५)

अनादि कोडें सोडविलें कुणि काय ?
प्रकृति लड्घुन कुणि न टाकिला पाय.

गुरूपासुनी नव शिष्यापर्यन्त
बघतों योनिज तो तो इथ निरुपाय.

(७६)

चिकित्सीती जन कुणी धर्मपथ रूढ,
निर्विकल्पसविकल्पीं कुणि व्यामूढ;

तोंच अश्रणीं अवचित ये—“अज्ञानो,
पथ न हा, न तो” ! म्हणजे सारें गूढ.

(७७)

✓ आयुष्यामधि आशा असतां देख
गर्भे, रहस्यें ज्ञात मला बहुतेक;

पटे, पाहतां नीट अता सविवेक
आयु जाय हें, नुमजे काहीएक.

(७८)

ज्ञाननीतिचे सागर, ज्यांना सकळ
सहचर गणिती प्रदीप परिणत निवळ;

तेही रात्रीं तमांत वाट चुकून
गेले झोपीं बोलुन वाता बरळ.

(७९)

जयें झिजविलें भूतळ पायाखालीं,
धुण्डुन केला शोध नभीं पाताळीं;

मला अजून न माहित की कधिकालीं
वस्तुस्थितिची जाणिव त्याला झाली.

(८०)

पाडिति तर्के तत्त्वमौक्तिकां वेज,
जे प्रभुरूपाविशी शब्दतर्बेज,

त्यांस ख-गूढहि नुकले. हनु हलवित ते
मारुन गप्पा अखेर वरिती शेज.

(८१)

ते जन, असती जे निर्मल-मदिरा-पी
नित्य वा निशीं जे वसती महिरापीं,

भूस्थित न कुणी, दोषे गोते खाती;
निद्रित सारे, जागृत एक तथापी.

(८२)

भूगोलाहुन उन्च उन्च आ-मन्द
सोडविलें मी ख-चक्रकूट सबन्ध;

कपटकपाटापलीकडेही गेलों,—
हर बन्ध सुटे परि न सुटे हर-बन्ध.

(८३)

नियति-जवनिकेआड न जाया वाट,
आद्यशक्तिचें रहस्य न कुणा ज्ञात;

विचार निशिदिनिं करुन बहात्तर वर्षे
न कळे काही यद्यपि वाद अफाट.

(८४)

बाळपर्णीं गुरुपुढतीं अवनत झालों,
आत्मगुरुत्वे पुढे सुखोद्धत झालों,

ऐक कथेचा अन्त— काय मज पावे ?
धुळींतून येउन वाताहत झालों.

८५

अनादि गूढें न तू जाणशी, नच मी;
हें कूटाक्षर न तू वाचशी, नच मी;

पडद्याआडच हो 'मी-तू'ची गोष्ट,
पडदा निघतां न तू राहशी, नच मी.

(८६)

दिन न मुक्त करि मज भवबन्ध अगाध,
क्षण न मिळे निजजीवनांत आल्हाद;

मी काळाची शागिर्दी किति केली !
अजुन न झालों भवचक्रीं वस्ताद.

(८७)*

यथार्थ जीवितरहस्य कळतां येथे
मरणींही प्रभुरहस्य कळुनी येतें;

आज कळेना शुद्ध असुन तर काय
उद्या जाणशिल अनात्मज्ञ तू तेथे ?

(८८)*

सुवर्णबिम्बभ्रमणाची सुरवात

सुस्थित भूचा किंवा अन्त्य विघात

न ये जाणतां लावुन बुद्धि-कसोटी,
न ये मापितां तर्काच्या मापांत.

(८९)*

जगत्सार जन वैसुन तर्क - बुराकीं

जाऊं बघती परम उच्च त्या नाकीं;

न जाणती कूटस्थ; नभापरि सारे
चक्रक, अधरोत्तर, भ्रमिष्ट पहा की !

(९०)*

सत्य-कूट नच उकले वादविवादे,

न वा कार्य तें उधळुन पैका साधे;

पन्नाशी तू उग्र तपस्येला दे,
वाद सुटुन मग समाधिपथ तुज लाधे.

(९१)

जगताचा मी बघतो यदा तमाशा

अखिल जगत हें मिथ्या ! ही ये भाषा;

सुबहानल्ला ! येथे जें जें बघतो
त्यांत त्यांत मज दिसते आत्मनिराशा.

(९२)

अभवजलानें बीज सिञ्चिलें माझे,

दुक्खाग्नितुनी प्राण उभविले माझे,

वायुपरी मी भ्रमतों सतत जगांत,
मृत्कण जातिल पुढे उधळिले माझे.

उमर खय्याम

(९३)

अभवांतुन शुचि आलों, झालों म्लान,
सुशान्त आलों इथ, झालों हैराण—

अग्नि अन्तरीं आणि लोचनीं पाणी,
आयु वायुवर, धुळींत अन् निर्वाण.

(९४)

प्रथम आणिलें हतवल मज दुनियेंत,
सम्मोहाविण वाढे अन्य न येथ;

वीट येउनी जातों, न कळे अर्थ,
येण्याजाण्यारहाण्यांत या हेत.

९५

प्राप्ति एक या क्षारस्थानीं रोख—

जीवीं खणती म्हणजे खन्ती, शोक !

तोच सुखात्मा जो द्रुत सोडुन गेला,
जो न जर्गीं ये तोच सुशान्त विलोक !

९६

प्राप्ति या गृहीं, दारें दोन ज्यास,

इद्रक्तस्रुति अन् जीवार्पण खास;

होय सुखात्मा तोच न जो प्रख्यात;
प्रसवे माय न ज्यास तो अनायास.

(९७)

खचक्र वाढवि दुःखावीण न काही,

उचली, ठेवी तदाच दुसऱ्या ठायीं;

काय भोगितों जगांत मी हें कळलें
तर येणारा इथे यायचा नाही.

(९८)

आलों उशिरां भवमण्डलीं अकालीं,
उच्चतर पदावरुन घसरलों खाली;

मनाप्रमाणें जर न जाय हें आयू-
भले अन्त हो ! आज शिसारी आली.

(९९)

पिन्ज्यांत या हृदय गुदमरे माझें,
मृज्जलसङ्गें काधि जीव मरे लाजें,

स्वतःस वदलों, “तुरुङ्ग हा फोडूं का ?”
धर्मशिलेवर परि पद घसरे माझें.

१००

हातीं असतें तर मी आलों नसतों,
अधीन असतें तर कां गेलों असतों ?

बरवें न दुजें त्याहुन जर भूलोकीं
आलों, गेलों अथवा ठेलों नसतों.

(१०१)

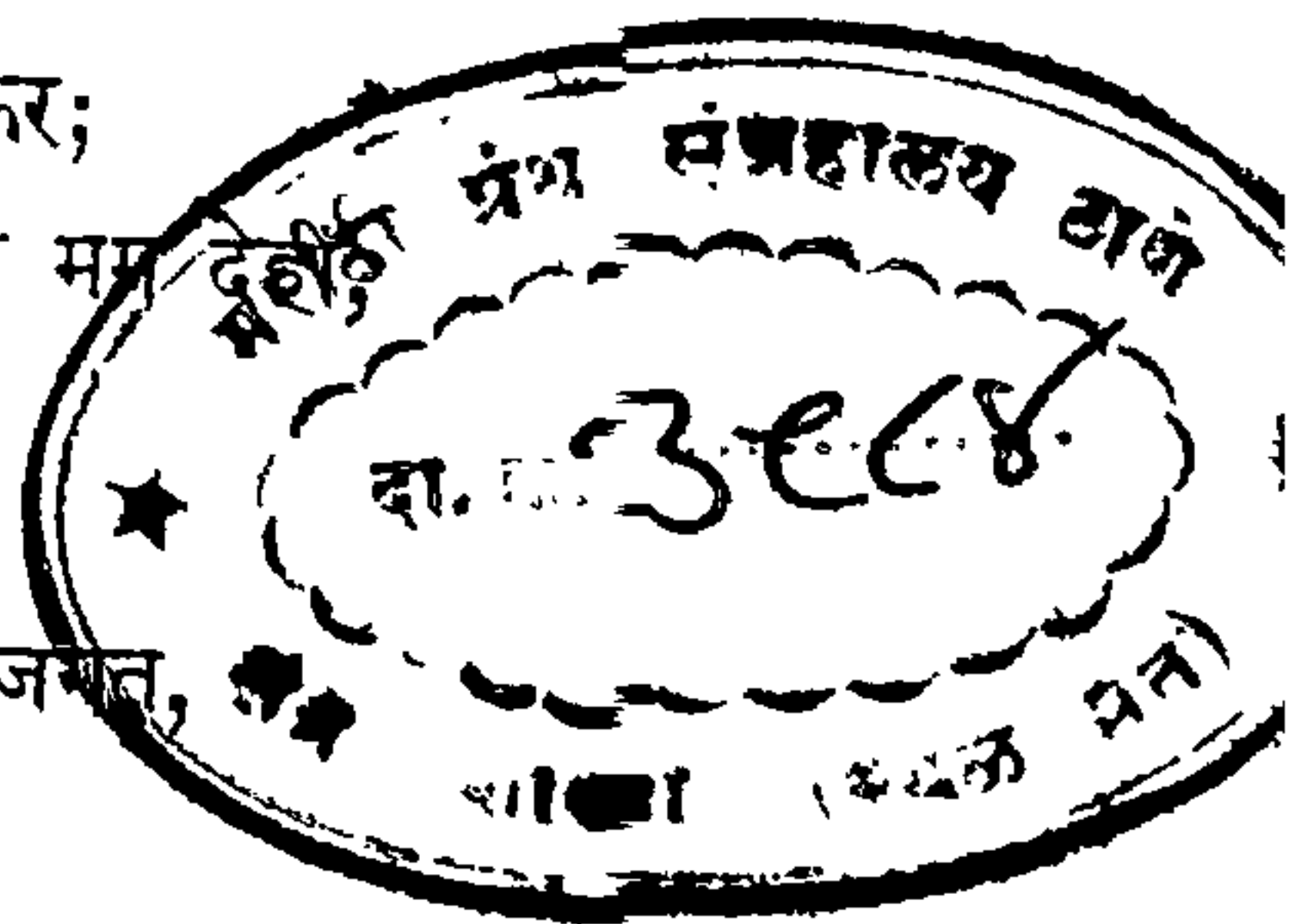
हृद्रक्तस्रुति तव दैवांत अखेर,
पडणें त्वत्स्थितिमधें क्षणोक्षण फेर;

आलासच कां जीवा या मम देहीं
जावें लागे अन्तीं जर बाहेर ?

(१०२)

नसूं आपणच, जग हें राहिल जगत,
नावखूणही अपुली नाही तगत;

पूर्वीं नव्हतों, नव्हता म्हणुन विघाड;
पुढें नसूं तरि असेंच राहिल जगत.

(१०३)

जगत्कृति तुला न कळे— असशी शून्य !
पवनस्थित तव सगळें— असशी शून्य !

तुझ्या भवाच्या आवन्तीं वध अभव !

समर्यादता न टळे— असशी शून्य !

(१०४)

जर्गी फायदा काय पहा तर— शून्य !
जन्म काय दे करीं— बराबर शून्य !

सुखदीपच मी, विज्ञतां अन्तर— शून्य !

जम-जामच मी, परि फुटल्यावर— शून्य !

(१०५)

आशेवर मी क्रमिली व्यर्थ हयात,
सुखांत गेली न एकही दिनरात;

त्याचा वचपा काढाया परि सन्धी
काळ न देइल मज ही भीति मनांत.

(१०६)

इच्छिल्यापरी काम न होई अगदी,
प्रयत्न-चिन्तन कुठवर जातिल व कधी ?

सदैव बसतो मी हें दुःख करीत—
आलों उशिरां आणि जायचें जलदी.

(१०७)

रात्र अशि न जी न करी व्यग्र मनाला,
उरिं न रुळे जइं मदश्रुमौक्तिकमाला,

कपाल शोकें हें न भरेच कधीही,
कधीहि न भरे उपडा असतां प्याला.

(१०८)

चषककार जो घडी शिरांचे पेले,
व्यक्त तयें कृतिमार्जीं निजगुण केले,

एक चषक भवतबर्कीं उपडा ठेवी—
तें उपडें नभ, शोकें नित भरलेलें.

१०९

खचक्र म्हणजे पडे पालथा प्याला,
शक्तिपात हो त्यांत अखिल चतुरांला;

चषक-कुपीचें सख्य पहा हें कैसें,
अधरीं अधरच, रक्तपात मधिं झाला !

११०

तुझी, खचक्रा, पीडा-वृत्ति पुराण,
तव वैरानें होय सर्व वैराण;

वसुन्धरे, तव हृदय विदारिल कोणी
महार्घ तर तिथ नानारत्ननिधान.

(१११)

रक्तपात किति करी चाक्र वेधाक,
पड्कजांस किति नाशी हें हकनाक;

भुल्लं नको रे यौवनलावण्याला,
होती बध किति कळ्या अकालीं खाक !

(११२)

उद्धत पीडावृत्ति व्योमरहाट,
कधि न सोडवी कोणाचीही गाठ;

कुठे डागलें हृदय दिसें तर पाही
डाग धावया त्यावर लागोपाठ.

(११३)

सुमना, दिल्भर मुखापरी नित दिसशी,
हृद्वल मधु, तू माणिकरञ्जित दिसशी,
आणि, विरोधी दैवा, क्षणक्षणां तू
परकी अधिकाधिक अन् परिचित दिसशी.

(११४)

एक दिन न नभ कार्य करी मम काही,
क्षणहि कधी मज न तें सुस्वरें बाही,
कधी एक पळ सुखांत गेलें तर तें
शतशोककरीं निरवी मज लवलाही.

११५

नसे खचक्रा, भ्रमणें तव आनन्द,
बोधपात्र मी नसें, बोध कर बन्द.

अशिष्ट अज्ञाकडे तुझा कळ असला
तर मीहि नसे विशिष्ट, अकलमन्द.

(११६)

खचक्र आश्रय दे नीचांना फक्त,
दुखांतच मी कण्ठी निज दिननक्त,

जगीं कळीपरि मज हो हृत्सङ्कोच,
जपा-सुमापरि हृदयीं फुटतें रक्त.

(११७)

अधमांस नभा, देशी तू जगतांत
हमामखाने, चक्क्या आणिक पाट;

ढुङ्कूनहि तुजकडे बघुं नये कोणी—
भाकरीस तो गहाण जो अभिजात !

(११८)

मिळे अपक्कां पक्कानांचा खाना,
सुखसामग्री अपूर्ण जे जन त्यांना !

हृदयसुखास्तव हवी सुनयना तुर्की,
परी भोगिती गुलाम राज्यें नाना !

(११९)

काळा, करिशी कबूल अपुलें कृत्य,
व्रतस्थ पीडनमठांत बसशी नित्य,

अधमांना धन देशि कष्ट शिष्टांना,
असशी खर वा जरठ, एक हें सत्य.

(१२०)

हृदयास नभा, दुक्खी करिशी हमेश
पार विदारुन मम सौख्याचा वेष;

वायुलहर ये, तिज तू करिशी आग,
मुखीं जल तया माती करिशी विशेष.

(१२१)

लव न स्मरशी नभा, भाकरी-लवण;
मत्स्यापरि मज करिशी नित निर्वसन;

चर्खा खीचा दम्पतिदेहां झाकी,
चक्रांतुन या दोन थोर मग कवण ?

(१२२)

न मानिती बुध रुपयाला, ती माया !
जगद्धाटिका हो कारा अधनां या.

बसे अधोमुख विनफश की कर रिक्त,
लावि गुलाबा सुवर्णकोश हसाया.

(१२३)

काय करीं मी— साङ्गच सत्य कहाणी—
की मज पळविशि नभा, कितीक ठिकाणीं ?

देशी भाकर फिरवुन गळोगळीं,
पाणीही, पळवून मुखींचें पाणी.

(१२४)

प्याल्यावाचुन शोककरींचीं हाला
कधीच न मिळे सुखें जलाचा प्याला;
तळून काळिज खाल्ल्यावाचुन न मिळे
मीठहि मज भाकरीस लावायाला.

(१२५)

खभ्रमणें मी पडें सदाचा शेकीं,
नीच काम हृदि, वैरि सदाचा तो की !

ज्ञान न मजला जगतांतून उठाय़ा;
बुद्धि न मजला मुक्त वसाया लोकीं.

(१२६)

बहुविध तारे हे गगनालङ्कार
येती जाती फिरती चक्राकार,
नभःपटावर कधि वा कधि भूकोशीं;
प्रभु न मरे तों हे जन्मीं येणार.

१२७

कटिबन्ध असे नभ हें क्षयी जिण्याचा,
सिन्धु हा असे शरा नेत्रपाण्याचा,
स्फुलिङ्ग वाटे तपन वृथा खपण्याचा,
स्वर्ग श्वासच अमुच्या सुखक्षणाचा.

(१२८)*

इष्ट विवेकान्वयेंच होय रहाटी,
उचित खरी पण कशी कळे न तुला ती;
म्हणुन काळगुरु चाबुक घेउन हातीं
उत्तम शिक्षा देई हाणुन मारीं.

(१२९)*

भ्रमे सतत हें नभ, ज्याला सीमा न,
लाभ त्याचा घेती दोघे जाण;
जाणुन राहे बरेंबुरें जो त्याचें,
वा न आपुलें न जगाचें ज्या भान.

१३०

जों काळाचा काटा हृदीं न बोचे
सुमवदना तों दूर वसे सङ्कोचें;
पहा कङ्कवा शतधा होय विदर्णि
तदाच रमणीबालाग्रीं तो पोचे.

(१३१)

नभ असतें प्रभुपरि माझ्या स्वार्धीन
तर तें काढुन करितों अन्य नवीन,
कीं ज्यायोगें वाञ्छित सहज मिळावें
अभिजाताला शीण झालियावीण.

(१३२)

गमे, प्रभूनें बदलावी ही जगती
अताच, अन् मी बघेन कशि मोहक ती;
पटावरुन मम नाव करावें दूर,
अव्यक्तांतुन किंवा द्यावी वढती.

(१३३)

हृदयश्रवणीं साङ्गे गूज ख-वाणी

“नियतीच्छा मजमुळें धरिशि हें ध्यानीं;

परि मद्भ्रमणीं जर मज असता हात
स्वतःस करितों सम्भ्रममुक्त निदानीं.

१३४

भले बुरे जे मानव-मनोविकार,

नियतिकृत वा दुखसौख्य साचार

नको खचकीं लादूं !—बघ बुद्धीनें,
हजार पटिनें तें तुजहुन लाचार.

१३५

रक्षित-फलकीं वघ भवितव्य-खुणा या,

शुभाशुभें ये कलमास न थाम्बाया;

वाटे व्हावें तें तें ठरवी नियती,
प्रयत्नचिन्ता करणें अपुलें वाया.

१३६

मशिद-दीप वा होमधूम— कां ब्याद ?

नरकहानि वा खर्हित—कुठवर वाद ?

व्हायाचें तें अनादिकालीं ठरुनी
टाकी फलकीं लिहुन कलमवस्ताद.

(१३७)

नियति यष्टि जणु, मूक चेण्डु तू तात,

इकडे तिकडे धाव खात आघात;

डावी उजवीकडे सतत तुज पळवी,
ज्ञात तियेला— सर्व तियेला ज्ञात !

(१३८)

विधिलेखणिचें लिखित जराहि न बदले,
शोकें हृदयावीण न काही वितळे,

ढाळ जन्मभर तू रक्ताचें पाणी,
अश्रुसिन्धुमाघि बिन्दु वाढतां नकळे.

(१३९)

मना, खरोखर जग हें रूपक,— माया !
दीर्घ दुःख हें, कां तच्चिन्ता वाया ?

दुःख सहन कर नियतीच्छार्पण काया,
कलम समर्थ न तुझे लिखित फिरवाया.

(१४०)

हरीच्छेपुढे एकच चले, प्रणाम;
दम्भावीण न होय या जनीं काम;

बुद्धि सूचविल ती ती केली युक्ती,
नच नियतीवर घडला परि परिणाम.

(१४१)

पुढे न ये तच्चिन्ता का निस्सार ?
कष्टच लाभे करितां दूर विचार;

सुखी रहा तू प्रशस्त-चित्त जर्गी या,
नियति फिरना शोकें थोडीफार.

(१४२)

तुझी प्रार्थना होण्यापूर्वीं काल
ठरला होता शोक तुझा बहुसाल;

सुखी रहा कीं तुझ्या याचनेवीण
कालच ठरली तुझी उद्याची चाल.

(१४३)

कां भवितव्ये होशि सख्या, बेजार ?

मनोभङ्ग कां चिन्तेनें निस्सार ?

रहा जगीं या सुखी, चाल चैनीनें;
प्रथम घेतला नव्हता तुझा विचार.

(१४४)

गड्या, जाणशी तू साऱ्या गूढांशी,
इतकी चिन्ता मग कां व्यर्थ वहाशी ?

तुझ्या पसन्तीनें जर न घडे कार्य
क्षण जगशी तर मजा क्षणच कर खाशी !

(१४५)

पुराणमित्रोत्तमा, नभोभय फेक,
तयास नाही शेण्डाबुडखा देख,

सन्तोषाच्या माळावर बस कोनीं
पहा खचक्रक्रीडा— माझे ऐक.

(१४६)

जग हें चञ्चल, कां तच्छोक असार ?

उठ, हास, कर निमिष सुखांत पसार !

जगत्स्वभावामधिं जर शाश्वति असती
सोडुन इतरां तुझा न येता वार.

(१४७)*

मृत्युशराला नसे ढाल समतोल,
धनप्रतिष्ठा सारी मातीमोल;

वाटे जों विधिघटित निरखितों, मज तों
शुभच सुभग तें; वरकड सारें फोल.

(१४८)

नभोमण्डलीं प्याला खोल लपाला,

क्रमशः घ्यावा लागे प्रत्येकाला;

नको निसासूं, तुजवर पाळी येतां
आनन्दें पी अपरिहार्य हा प्याला.

(१४९)*

या चषकानें होण्यापूर्वी मस्त

सङ्कटलत्ता खाउन होशी फस्त;

मिळव भाण्डवल येथें, कारण तेथें
उद्यां नफा नच, तुझा रिक्त जर हस्त.

(१५०)*

व्याधि सहन कर मिळेल औषध अन्तीं,

स्वास्थ्य मिळेलच जर करिशील न खन्ती;

दारिद्र्यांतहि हो प्रभुचा आभारी
अखेर चालुन येइल रे श्रीमन्ती.

(१५१)*

जगन्मयसभेमधे सख्यास न शोध,

नको कुणाला साङ्गुं, ऐक मम बोध—

व्याधि सहन कर, मागुं नको उपचार;
नको सखा, कर शोकाशींच विनोद.

(१५२)

व्यर्थ भटकणें उचित न दारोदार,

भलेंबुरें दे काळ, कर स्वीकार;

पडुन ख-पात्रीं नियतिपाश ये दान,
तें खेळावें लागतेंच साचार.

(१५३)*

सुखी व्हावया लयज इहलोकच्छन्द,
पार तोड तू ऐहिक हितसम्बन्ध,
सुखी ऐस, खभ्रमण कसेंही होवो,
कांही फेय्यानन्तर होइल बन्द.

१५४*

वास्तव ज्याला जगत्स्थितीचें ज्ञान,
दुख आणि सुख गमती त्यास समान;
जगीं शुभाशुभ नष्ट व्हायचें अन्तीं—
असो दुख वा सुख, परि एक निदान.

(१५५)*

स्थिरता-शान्ति न दाखविती जर तारे
इच्छा प्राप्तीस्तव तर धडपड का रे ?
हां ! लादुं नको हृदयीं ऐसे भारे !
अखेर आहे जाणें सोडुन सारें.

(१५६)*

सुखपेय कधी निर्मळ वा कधि गाळ,
गोणपाट-पट वा पाटाव मवाळ,
अवघड नच परि हें प्रज्ञावन्ताला;
क्रान्ति सह्य ही, अन्त करी कीं काळ.

(१५७)*

डोक्याखालीं वीट वा उशीं—एक !
गोणपाट-पाटाव अभिन्नच देख !

प्रेम बधेना गेह नरक का नाक;
न करि तत्त्वदक् फरक कुरूप-सुरेख.

(१५८)*

सुज्ञ असाशे तर न हो वासना-दास,
शिर नमवुन नच लाग काम-पादास;

तीव्र अग्निपरि, शीघ्र जलापरि होई,
न हो धूलिपरि तू वाताहत खास.

(१५९)*

कामवासना सदैव पुरवायास
श्रेष्ठ जिवाला या तू देशी त्रास;

न कळे तुज की जी जी इच्छा करिशी,
आपत्तिच ती जीवावर तव खास.

१६०

दीर्घपथें या जे जे झाले विगत,
त्यांतुन परतुन तूज न कोणी वदत;

याञ्चावाञ्छाद्विपथ असे हा, येथें
ठेव न काही, कीं नच येशी परत.

(१६१)*

नजर तुझी निशिदिनिं दुनियेवर फार,
कठिण दिनाचा त्या करिशी न विचार;

बघ अन्त्य क्षण, शुद्धीवर ये, देख,
काय दुज्यांचें करी काळ अनुदार.

(१६२)*

न हृदीं ज्याच्या निस्सङ्गाला थारा,
तो शोकाचा शोकी सखा विचारा;

जे जें जगिं तें मूळ होय दुखाचें,
मुक्त मनासच लाभे सौख्य, निवारा.

(१६३)*

हवा तुला प्रभु तर सुत दारा सोड,
आसप्रीतिद्वार पौरुषें फोड,

दरेक वस्तू म्हणजे बन्धन पन्थी,
कसा चालशिल घालुन बेडी ? तोड !

(१६४)*

भूमहानसीं खाशी केवळ धूर;
भवाभवाच्या काळजींत किति चूर ?

महाहानि ही जगती तद्भक्ताला,
हानित्यागें, होय लाभ भरपूर.

(१६५)*

पर्णापरि भवशाखेवरुन गळूनी
यदा यमानिल नेइल मज पळवूनी,

माती झारेकच्यांसाठि मी होण्या—
पूर्वीं मोदें टाकिन जग चाळूनी.

(१६६)*

सत्याखेरिज सत्ताधीश न आन,
कुणी न त्याच्या आज्ञेबाहिर जाण;
जें आहे तें तदाज्ञेपरी आहे,
तसें न राहे तें तें अविद्यमान.

(१६७)*

मी इच्छीं तें इच्छीना विश्वेश,
सरळ सिद्ध मम जाय कसा उद्देश ?

योग्य सर्वथा जर तों इच्छी तें तें,
मी इच्छी तें अर्थात् चूक हमेश.

(१६८)

आपद्धर्मापरि असता व्यवहार
दरेक दिन तो होता मग सणवार;

जर शास्त्राच्या खुळचट धमक्या नसल्या
यथेच्छ करिते तर मग लोक विहार.

(१६९)*

ती ईशाज्ञा जी न टाळितां येई,
होउन दुसरी सुटते, “मोड सुखें ही”.

वक्र पात्र धर, साण्ड न बिन्दू— स्थिति ही !
जन मग अगतिक विधिनिषेधसन्देहीं.

(१७०)*

अभवावरणीं निजतां तू ‘उत्तिष्ठ !’
म्हणुन उठविलें, जग तर शोकाविष्ट.

मी तव आज्ञा पालुनही व्यामूढ,
साण्डुं नको, धर वक्र— तुझे उद्दिष्ट.

(१७१)*

कटाक्ष तव सखि, चञ्चल आणि सुढाळ,
जाउं नको, बस, शान्तव हा कोल्हाळ;

“बघूं नको मजकडे” त्वदाज्ञा कशि ही !
जणू “चषक धर वक्र, बिन्दुहि न ढाळ !”

(१७२)*

चाटेवर मम ठेवुन पाश हजार
पाय टाकितां म्हणशी, मारिन ठार;

तुझिया आज्ञेबाहिर अणुहि न जगती,
आज्ञापुन मज म्हणशी द्रोही फार !

(१७३)*

फर्जी, करिशी मत्त तुझ्या शोकानें,
प्यादा घोड्यावरुन करिशि जुलुमानें;

राजा खेळुन आडविशी तू हत्ती,
रोखावर मम रोख, मात ओघानें.

(१७४)*

हृदय हें खुळें दयिताप्रेमविकारें
शोकमग्न हो नित वेहोश विचारें;

यदा वाटलें प्रणयमद्य त्या दिवशीं
हृत्तच पडलें मापीं माझ्या रे.

(१७५)

काय करूं मी? तू जलमाती मळिली,
तूच रेशमामधुनी लोकर वळिली;

भलें बुरें जें मजहातुन घडतें तें—
काय करूं मी? तुवांच लिहिलें निटिलीं.

(१७६)

नराकृति दिल्यापासुन तू मम भूस
दे ही माती उठवण पापचमूस;

अधिक चाङ्गला होणें शक्य न मज; मी
असें जसा मज निर्मी निसर्गमूस.

(१७७)

तूच दिला या जीवनास आकार,
तूच दाविलें नवल तयांत अपार;

अधिक चाङ्गला होणें शक्य न मजला.
ओतिव साच्यानुरूप मी साचार.

(१७८)

स्वस्थपणें तू जगांत घालव काळ,
काळाविषयीं वृथा काळजी टाळ,

फाटणार जर देहवस्त्र तव अन्तीं
कर, वद काही ! कसला काय विटाळ ?

(१७९)

फूल न दैवीं तर काटाच पसन्त !
तेज नसे तर असो तिमिर,—नहि खन्त !

स्मरणी-चैलाजिन-साधुत्व न तर ध्या
मन्दिर-घण्टा-कुस्तीचा हा पन्थ !

(१८०)

होय गगनहय यदा दत्तपर्याण,
गुरुकृत्तिका शोभिवन्त निर्माण,

तदा वृत्ति मम ठरली नियतिसभेंत;
अंशभाग ती ठरवी, दोष मला न.

१८१

होय विभूषित जर तुझियास्तव जगती
तें न गण प्रिय जें न इच्छिती सुमती;

तुझ्यापरी बघ पुष्कळ येती निघती,
उचल आपुला अंश, उचलुं तुज बघती.

(१८२)

उचल मिळे तो खभ्रमणानें भाग,
सुखासनीं बस, मद्यचषक चल माग;

विरोध कर वा भक्ति, न पर्वा प्रभुला—
जगतीं ईप्सित पुरवुन ध्याया लाग.

(१८३)

पाप गणी जो क्षम्यच की तें सान,
ल्यास सुभाषित पुढिल कथो विद्वान;

“पापमूल मानणें विधीचें ज्ञान
म्हणजे सीमा अज्ञानाची जाण.”

(१८४)*

एक गोष्ट ही, विषयेच्छेची कास
धरितां होशिल रङ्ग अकिञ्चन खास;

जाण, जायचें कुठें ? काय तू करिशी ?
पहा, कोण तू ? अन् कोठुन आलास ?

(१८५)*

अङ्गावरुनी उतर दिखाऊ वेष,
मायावसनीं सज्ज न हो दर्वेश !

खान्दीं जीर्णच भिक्षाकम्बल बेश,
ठोक पटह आच्छादित, होइ नरेश.

(१८६)*

रुग्णसङ्ग तो नकोच हृदया, हन्त !
सामान्यांच्या नको प्रीतिचा पन्थ.

हिण्ड उम्बन्याभवती दर्वेशाच्या,
तुला प्रभुप्रिय मग करितील पसन्त.

(१८७)

कौल वधाया उघडीं प्रेमग्रन्थ,
बदे हृदीं तो समाधिस्थ कुणि सन्त,

“तोच सुखी की ज्याच्या गेहीं नान्दे
सखी शशिमुखी, रात्र वर्षपर्यन्त”

(१८८)*

सेव निल्य मधु, दयिता नहर-तटाकीं,
सोङ्ग ढोङ्ग हैं मना, दूर तूं टाकी,

असशिल जर अहमदानुयायी, मधु घे
ल्या हौदांतुन ज्यास मुर्तज्ञा साकी.

(१८९)

बहुत शोधिलें बुद्धि खर्चुनी सकळ
जग जें अपुलें विश्रान्तिस्थळ तरळ;

परि न मुखापरि तव विधु, वदलों, विशद;
न तव यष्टिपरि सरू, साङ्गतां, सरळ.

(१९०)

अनर्घ्य माणिक देई औरच खाणी,
अनन्य मुक्तेची त्या और निशाणी;

विचार तूझे माझे भलते सलते,—
औरच वाणी वानी प्रेमकहाणी.

(१९१)*

करी गाल तव गुलाबावरी मात,
चीनसुन्दरी तुझ्यापुढे लवतात;

हत्ती घोडे वजीर प्यादे उण्ट
दृक्पातें तव गंमवी बाबुल-नाथ.

(१९२)*

तूच चेतना, आदिशक्ति नामी तू,
तूच हृदय, तू प्राण, सर्वगामी तू;

तूच जीवनाधार म्हणुन तू मीच.
विलीन मी तुजमधे म्हणुनिया मी तू!

(१९३)

सखिमुखतेजें तेवे दील-चिराग,

विज्ञतां शोकें घे नव जीवन आग;

रुचें ज्योतिचें वर्णन ल्यांस विशेष

पतङ्गहृदयी दग्ध जे महाभाग.

(१९४)*

जग शरीर जणु, सत्य त्यांतला प्राण,

देवदूत तर विविध इन्द्रियें जाण;

खगोल, भूतें, प्राणी, अवयव नाना—

हा एकेश्वरवाद !— अधर्मच आन.

(१९५)*

बुद्धि दहा, नउ गोल, वाटिका आठ,

सात तारका, दिशा सहा असतात;

पाच इन्द्रियें, चार भूतें, तिन जीव,

परी द्विलोकीं तूच अनन्य अजात.

(१९६)*

सूक्ष्म मुङ्गिच्या नेत्रीं तुझा प्रकाश,

त्वद्वल माशीच्या दुर्बल पायास,

प्रभुत्वास या स्वरूप तूझें साजे,

अयुक्त गुण तुज असो वियुक्तच खास.

(१९७)*

तू अन्तर्हित, कुणि न बघाया शक्त,

विश्वप्रतिमांतून कधी तू व्यक्त,

स्वतःलाच तू अपुलें दर्शन देशी,

दृश्योत्तम हें स्वतःच बघशी फक्त.

(१९८)*

धामधूम जग करी तुला शोधाया,
भिक्षु-धनिक असमर्थ तुजपुढे राया !

तू सर्वांशी वदशी, परि ते बहिरे;
तेच अन्ध, तू दर्शन देशी वाया.

(१९९)*

असें हृदय नच जें तव विरहें न जळे,
असा न डोळस जो न तुझ्यावर हुरळे,

तमा न तुजला कुणाच्याहि शोकाची !
असें न शिर परि जें तव शोकें नुकले.

(२००)*

गुलाबमधुसह फिरुन जन्मभर जगतीं
सरळ एकहि न करी कार्य दैव-गती;

आशा सफल न होतां मधुनें बदलों,
जें झालें तें झालें, गेलें पुढती.

(२०१)*

नसे मुळीं त्या बाह्य प्रीतिस कान्ती,
अर्धीमेली आग जणू ती स्वान्तीं,

प्रणयी तो की वर्षमासदिनरात्रीं
कधी न ज्याला अशनपानविश्रान्ती !

(२०२)*

माणिक्याधर, मधुचषकाचा रङ्ग,
आणि इष्ट तुज सनई, डफ अन् चङ्ग;

प्रभु जाणे की हीं असतीं उपकरणें,
शून्य शून्य तू जोवर न तुटे सङ्ग.

(२०३)*

मन्दिर काव्यासमान पूजास्थान,
घण्टानादहि असे प्रभुस्तवगान,

कुस्ती, स्मरणी, क्रूस, सभामण्डप— हीं
उपासनेचीं केवळ चिन्हें जाण.

२०४*

नको तुझ्याविण मज मशिदींत नमाज,
गज्जाकुज्जीं बरी कानगुज आज;

आदि, अन्त तू असशी या सृष्टीचा,
पाळ सुखें मज अथवा शोकें भाज.

(२०५)*

जे गेले ते झाले पार विलीन,
गूढ कथाया येई परत कुणी न;

भक्ति काज करि, मन्त्रतन्त्र तर दीन,
पोरखेळ वध नमाज भक्तीवीण.

(२०६)*

असति बहात्तर पन्थ अधिक ना न्यून,
अधिक रुचे मज भक्ति एक त्यांहून;

प्रणति-धर्म वा असो बण्ड-पाखण्ड—
ईप्सित तू मम, काढ निमित्त पुढून.

(२०७)*

कुणि अज्ञानें वृथाभिमानीं चूर
भ्रमती शोधित हर्म्य आणखी हूर;

पटलें निघतां दिसे कुठे ते असती
वसतीपासुन तुझ्या दूर, अतिदूर.

(२०८)*

कां आरम्हीं दया दाविली गाढ ?

सुखी ठेविलें कां मज करुनी लाड ?

अता सर्वथा कां हृत्पीडन करिशी ?

काय पाप मम ? करितें काय विघाड ?

(२०९)*

प्रथम तूच जर परिचय केला व्यक्त

अखेर कां मज करिशी आत्मविभक्त ?

प्रथम दिनीं जर नव्हता विरहविचार

भ्रमिष्ट कां मज जर्गीं भ्रमविशी सक्त ?

(२१०)*

अ-मुस्लिमच मी वरीं प्रेमपाखण्ड,

सुलैमान नच तर मी मुझी मन्द;

मुखपाण्डुरता, जीर्णवस्त्र मजपाशी,

क्षौमपेठ ती दुसरीकडे प्रचण्ड.

(२११)*

भक्तीस्तव तव निन्दा सहिन उदण्ड,

वचन मोडिलें तर मी भोगिन दण्ड,

तुझा सहाया जुलूम न पुरतां जन्म,

उत्थानावाधि सहन करीत अखण्ड.

(२१२)*

निर्विकल्पतरुफल न त्याला लाधे

गुप्त चिकाटी पथीं न ज्याला साधे,

आज काल गण, उद्या प्रथम दिन जाण,

धक्का हळुहळु मुळी न फान्दीला दे.

(२१३)*

मधुवायूंतुन मिळतां तूझा गन्ध,
त्यजी हृदय मज आणि तुझा घे छन्द;

अता न माझा येई आठव त्याला,
तुझा फन्द घे, रमे तुझ्यांत सबन्ध.

(२१४)*

आज असें मी प्रणयी, विव्हल, मस्त,
मग-पुरीमधें मद्यपूजनासक्त,

“न खल्वहं युष्माकं स्वामी”- पीठीं
होय अहन्ताभाव सर्वथा नष्ट.

(२१५)*

नीच स्थितिचा मला वीट ये, नाथ !
हृदय सड्कुचित आणि रिक्त हे हात;

अभवांतुन भव निर्मिशि तू; तर मज ने
अभवांमधुनी पुन्हा पुण्यभावांत.

(२१६)*

सुभगांस उद्या मिळेल भाग तथापी
मिळेल मजही जरी मवाली पापी;

सज्जन ठरतां मजला गणितिल त्यांत,
दुर्जन ठरतां त्यांस्तव करितिल माफी.

(२१७)*

‘स्फुटत्यम्बरं यदा’ घोर त्या दिवशीं
‘पतन्ति तारा यदा’ घोर त्या निमिषीं

म्हणेन सखिचा पदर धरुन मैदानीं
“किं निष्पापा हतास्त्वया ?” हें तिजशी.

२१८*

यदा सजविली प्रभुनें माझी माती
जाणे तो की काय करील उद्या ती;

गुन्हा एकही तदाज्ञेविना न घडे
तोच तपन कां मग योजी. कल्पान्तीं ?

(२१९)*

करुणाकोपें तव करि विधिविज्ञान
अनादिकालीं नाकनरक निर्माण;

स्वर्ग विलासस्थल तव; मज नच काही;
स्वर्गीं मजला प्रवेश तर मग कां न ?

(२२०)*

उत्थानदिनीं म्हणति होय आक्रोश,
सखी आपुली थोर दाखविल रोष;

ती शुभ निर्मल, अन्य शुभाविण न करी,
अन्तीं होइल भलें, ठेव सन्तोष.

२२१*

सृष्ट होय ज्या हृदयीं मैत्री, प्रीत
वसो मन्दिरीं तें अथवा मशिदींत;

प्रेमपटावर नावनोन्द हो ज्याची
मुक्तच तो नर नरकस्वर्गातीत.

२२२*

मशीदमन्दिरचर्चमठांत पहा रे
स्वर्गेषी वा नरकभीरु जन सारे;

जो जाणे प्रभुरहस्य त्याच्या हृदयीं
आस-भयाचें ऐसें बीज न थारे;

(२२३)*

झालों पापें कुरूप आणि भ्रष्ट
तरी न मूर्तिश्रद्धा हो मम नष्ट;

मरतां मधुनें मी मागेन पहाटे
स्वर्गनरक का ?— छे !— मधु दयिता स्पष्ट!—

(२२४)*

जो तव विरहें राहे अनलामार्जी
अन् अनिलापरि अस्थिर होय पहा जी,
तत्सन्निध तुज मत्त यापरी रात्रीं,
गोशाबाहिर कुणी आणिलें आजी ?

(२२५)*

प्रेम परम अन् मनोरमा मधुराणी,
हृदय शब्दमय, परी मूक मम वाणी;
नवल याहुनी थोर कवण जगि देवा ?
तृषित मी, पुढें नितळ वाहतें पाणी !

(२२६)*

मीलनास तव पोचेना मम हात,
विरह सहाया क्षण न शक्ति माझ्यांत;
धृति न कथाया दुख अजब हें माझें,
मधुर लागणी परी कठिण किति मात !

(२२७)*

गूज न कथवे भल्याबुज्यांस दरेक,
मी कुण्ठितवाक्, विस्तर अशक्य देख;
मदवस्थेचें स्पष्टकरण जमेना,
रहस्य कळुनहि करवेना उल्लेख.

(२२८)*

इष्ट लपविणें शठांपासुनी गूढ,
स्यांपासूनहि की जे असती मूढ;

घालिशि सङ्कट लोकांवर बध कवण !
आस सर्वथा लपव, नियम हा खूढ.

(२२९)*

मी जातों अन् काळ रुष्ट हो सक्त,
एकहि वाङ्मणि विन्धण्या न मी शक्त,
आणि, अरेरे, सहस्र सूक्ष्म रहस्यें
अनुक्त पडती जनजडतेस्तव फक्त.

(२३०)

बदकास पुसे मासा करीत खेद
“पात्रीं गत जल परते ? काय उमेद ?”
बदक म्हणे, “मरणोत्तर कबाब होतां
सिन्धु काय वा मृगजळ काय, अभेद !”

२३१

वसति या जर्गी अपुली नाही सुस्थ,
मधुदयितासंन्यास पाप निकृष्ट;

अनादिसादीची का आशा-भीती ?
मी मरतां जग असो नित्य वा सृष्ट.

(२३२)

धर्माधर्माधि अन्तर—निमिषैक,
संशयाहुनी निर्णय तर—निमिषैक;

सुखांत घालव एक निमिष हा थोर.
जीवितांत हा एकच वर—निमिषैक !

(२३३)

प्रभातकुक्कुट कां, जेव्हा नभ धवळे
आक्रोश करी क्षणक्षणा तो स्वबळें ?

त्यास उषेच्या आदर्शांत दिसे की
आयुष्यांतुन जाय निशा; तुज न कळे.

(२३४)

सावधान ! हा असे घातकी काळ,
स्वस्थ न बस कीं कराल तत्करवाल;

घालिल जरि तव बदनीं बदामपाक,
गिळूं नको परि कीं विष त्यांत जहाल.

(२३५)

समाप्त झाला हाय यौवनग्रन्थ !

समाप्त झाला अभिनव मोदवसन्त !

यौवननामा सुखपक्षी तो न कळे
केव्हा आला ? केव्हा जाय दिगन्त ?

२३६

खन्त जगाची कां ? कां धनचिन्ता ही ?

बघशी का कधि की कुणि शाश्वत राही ?

एक दोन हे क्षण तव तनुचे उसने
उसन्याशी उसन्यापरि वागुन पाही.

(२३७)

करी कुकर्में फिरता घुमट खुशाल,

जगत सुनें हो जंव जाती वेलहाळ;

शक्य तोंवरी क्षण बघ अपुली सोय,
पहा आज, बघुं नको उधा वा काल.

२३८

माळावरुनी पवन, सलिल सरितेला
आयुष्यांतुन जाय तशी दिनवेला;

दों दिवसांची कधि न करी मी चिन्ता—
ये न अजुन जो, अन् जो येउन गेला.

(२३९)

भावी स्थितिची ठेवुं नको जिज्ञासा;
गत तें नश्वर, त्यास्तव नको निसासा.

हें पळ म्हणजे द्रव्य रोख ! तुज नलगे
विषाद गेल्याचा, येत्याची आशा.

२४०

आज न पोचे तुझा उद्याला हात,
आणि उद्याचा विचार, शोकच त्यांत.

नासुं नको हा क्षण जर नसशिल वेडा,
शेष वयाला नच शाश्वति हें ख्यात.

२४१

नको उद्याची चिन्ता, सखि, ती जाचे.

स्तेय समज तू हें आयुःक्षण साचें;

उद्या सोडितां जीर्ण भुवन हें होऊं
आपण सहचर सप्तसहस्राब्दाचे.

(२४२)

प्रमत्त बुलबुल भेट वाटिकेला दे,

मद्यचषक, सुम सस्मित जिथे प्रसादें:

कानगुजे मज तो येउन रङ्गांत,
“साधुन घे क्षण, गतायु न पुन्हा लाधे.”

२४३

ती प्रज्ञा जी दिव्यसुखपथीं धावे
दिवसांतुन तुज शतदा वदे स्वभावे,

“साध हेंच पळ, नसशी शाकलता तू
की जिस खुडितां नवी फूट ती पावे.”

(२४४)

भव्य मूर्त भूगोल फोल हा भास,
ठाव न चित्रित नवपदरी घुमटास;

या सर्गक्षयभुवनीं क्षण तू बद्ध,
मिथ्या हा क्षण— मजाच कर शाबास !

२४५

ये वासन्तिक पुष्यमुखप्रिय वात,
हृज्ज्योतिर्मुखदर्शन इष्ट वनांत;

मधु न कथा गत शिशिराच्या; कर चैवं-
आज सुदिन मधु ! नको कालची वात !

(२४६)

शादहरित ही शोभे भूमि समस्त,
सुमें न शाखीं, तर सित मूसा-हस्त !

न गन्ध, येशूच्छ्वासच जमिनींतुन ये,
घननयनांतुन सुटती निर्झर मस्त.

(२४७)

सुखास पोचे अता जगाचा हात,
वनगमनेच्छा होय जिवन्त मनांत;

फान्दोफान्दीं मूसा-हस्तोदय हो,
येशूच्छ्वासच पसरी हा मधु वात.

(२४८)

दिसते प्रातर्हिम 'लाला'च्या निढळीं,
दिसे उपवनीं 'बिनफश' यष्टी लवली;

पदर घट्ट घे वेष्टुन अपुल्याभवती

मला खरोखर तीच कळी प्रिय गमली

(२४९)

नभ मेघांतुन पारिजातकच वर्षी,
पुष्पदलांचा पाडी सडा प्रकर्षी;

अम्बुजचषकीं गुलाबि मधु मी ओवी.

कृष्णकमलघन कीं बकुल-सुमन दे हर्षी.

(२५०)

“उपवनमिस्त्रीं मी यूसुफ” सुम वदलें,
“भम माणिकमुख अनर्घ्य हेमें भरलें,”

“दाव खुणा जर यूसुफ तू” मी म्हणतां

“रुधिरें भरलें पहा वस्त्र” उत्तरलें.

(२५१)

श्रीयुत होई रङ्ग मधवेल्हाळ,

जगभर उठवी दङ्ग्याचा कोल्हाळ;

भाङ्ग पाचवी मी माणिकहुक्यांत

घालीं करण्या अन्धच दुक्खव्याळ.

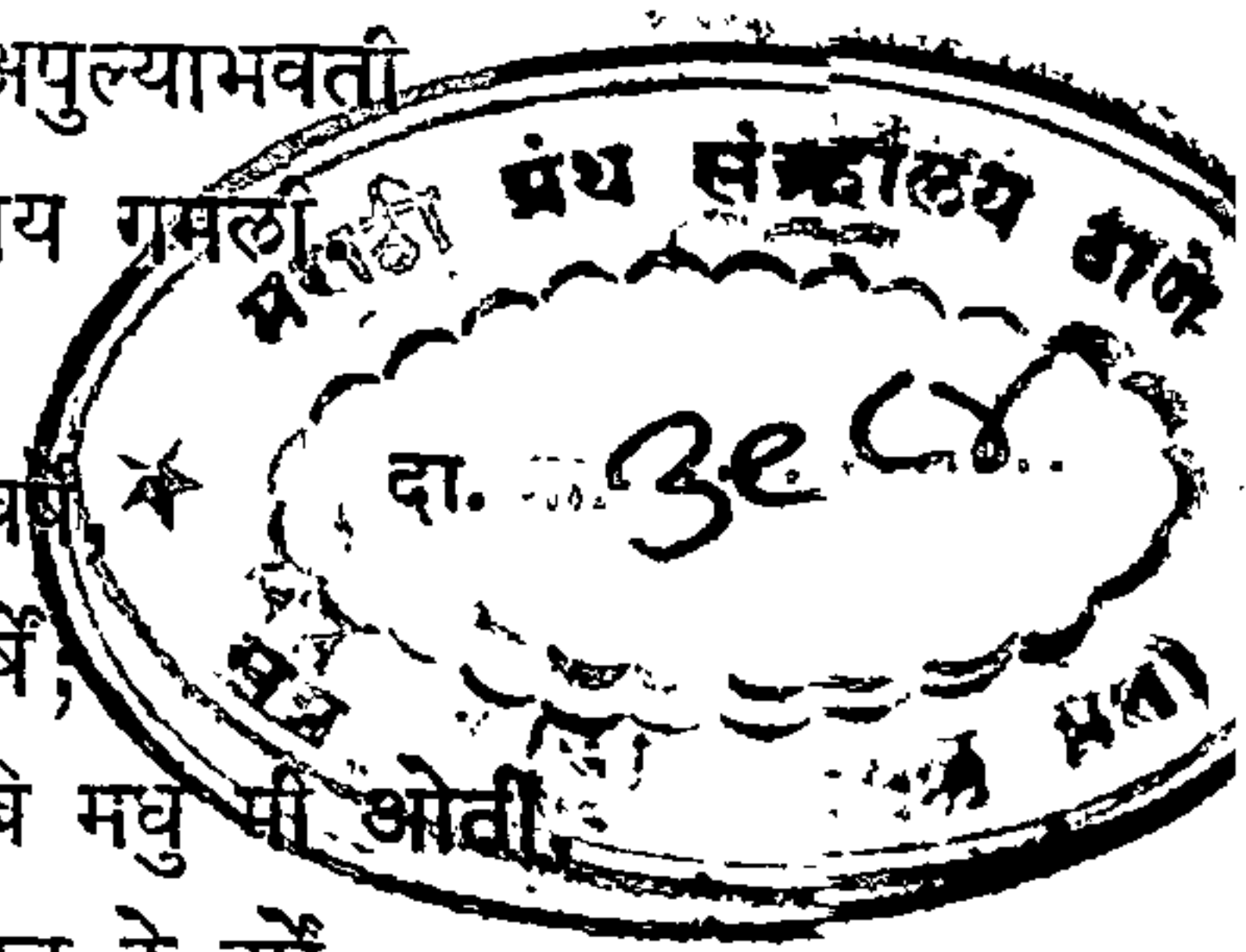
२५२

मी होऊन न आलों पहिल्या दिवशीं,

इच्छा नसुनहि जाणें निश्चित मजशी;

ऊठ, बान्ध कटि, चलाख साकी, चल ये,

धुवूं मधूनें जगदुक्ख चटसरशी.

२५३

शिशिरवसन्ताच्या जाण्यायेण्यानें
उलटत जाती भव-पोथीचीं पानें.

“जगदुक्ख का ? पी मधु” साङ्गे ज्ञाता,
“दुक्ख-हलाहल उतरे हाला-पानें.”

(२५४)

लववावी तुजपुढे नभें जर मान,
कार्य— आत्मसंव्वर्धन— व्हावें छान,

तर माझ्यापरि हा तू स्वधर्म मान—
मदिराप्राशन आणि जगचिन्ता न.

(२५५)

असो वर्षभर पडुनी प्रणयी मस्त
मूढ कलङ्कित आणिक अस्ताव्यस्त !

शुद्धींत पडे दर गोष्टीचें दुक्ख !
हो काहीही ! मस्त तो सदा स्वस्थ !

(२५६)

कुठे बदरुशी माणिक, मधु यन्नाम ?
कोठे मरुबकसौरभ आत्माराम ?

म्हणती की मधु निषिद्ध हो इस्लामी,
कां चिन्ता ? पी मधु ! कुठे इस्लाम ?

(२५७)

प्रभुवचनें जर मधुची स्वर्गी आस
निषिद्ध का मग मधु द्विलोकीं खास ?

निशेंत हम्झा उण्ट अलीचा मारी
म्हणुन निषेधी पैगम्बर मद्यास.

-(२५८)

मुस्तफास त्या कळवा मम प्रणाम,
पुसा तयाला देउन मान तमाम,

“हाशिमाप्रणे, विहितच जर दुग्धाम्ल,
मग मधु शुचि कां शास्त्रगर्ह्य मुद्दाम ?”

(२५९)

कळवा माझा खय्यामास सलाम,
आणि म्हणा, “तू कच्चा रे, खय्याम !

मी न म्हणे मधु निषिद्ध पक्कजनांना,
अपक्वास जरि मधु राहीच हराम.”

२६०

शास्त्रगर्ह्य मधु तथापि तें स्वादिष्ट,
युवतिकरींचें तें तर रुचिर अरिष्ट !

निषिद्ध कटु तें तरि मज मधुरच वाटे,—
सत्य सनातन, निषिद्ध जें तें इष्ट !

(२६१)

दे मम हस्तीं मद्य आणि घे ताना
बुलबुलास दे साथ गीत गातांना;

गीताविण मधुपान विहित जर असतें,
तर गद्गदरव हा चम्बू करिता ना.

२६२

तर्कसभेमधिं जंव करि बुद्धि विधान
पसरुन मग तें व्यापी आर्यस्थान;

मूर्ख म्हणे, “मधु अयुक्त.” मी कां ऐकूं !
श्रुत्युक्त इरा म्हणजे मधुसुख जाण.

२६३

सूक्तांमाजी म्हणती श्रेष्ठ कुराण,
पढती नित्य न, तर तें काधिमधिं जाण;
स्पष्ट सूक्ति परि चषकावरची रेषा,
सदा चहुकडे गणिती तिला प्रमाण.

२६४

निषिद्ध मदिरा, परी काळजी व्हावी,
किती केधवा कुणी कुणासह प्यावी ?
चार अटी या नीट पाळिल्या जातां
जर न बुधें तर इतर कुणी ती घ्यावी ?

(२६५)

शुद्ध मधूविण अशक्य जीवन खास,
अन् वागविणें देहाच्या ओझ्यास;
“एक चषक घे अधिक” साङ्गतां साकी
मी न शकें, मी तया क्षणाचा दास.

(२६६)

आम्ही टाळ्या पिटूं, ऊठ तू नाच !
मदिर नर्गिसांसमक्ष पिउं मदिराच;
न ये झोकुनी वीस चषक तो झोक—
अजब मजा तर साठानन्तर साच !

(२६७)

निर्मल मदिरें, स्फटिक सुरे अभिजात,
प्राशिन इतुकी तुज मी वेडभरांत
की मज बघतां दुरून जन म्हणतील,
“कुठील आपण ? यावें मदिरानाथ !”

(२६८)

प्राशिन इतकी मदिरा की मधुगन्ध
वर येइल जरि मी भूजठरीं बन्द,

की कुणि कश्य-प समाधिपाशी येतां
पडेल केवळ मधुगन्धें तो धुन्द.

२६९

पुष्पमुखीला माझे अन्तर बिलगे,
मधुचषकाला सदैव मत्कर बिलगे;

घेइन दर अवयवाकडुन निजभाग
सांस्थितीस तो अजुन न जोवर बिलगे.

(२७०)

हाक पहाटे गुत्त्यामधुनी आली,
“ऊठ वेडप्या रे मदमस्त मवाली !

भरण्यापूर्वी आयुष्याचें माप
मद्यानें चल माप भरूं या कार्लीं.”

२७१

शास्त्रापासुन सुदूर सरणें इष्ट,
मनोहारिणीकच करिं धरणें इष्ट;

काळ न साण्डी रक्त तुझे तों चषकी
रक्तपात सुरईचा करणें इष्ट !

(२७२)

साठच गणना जाण आयुरवधीची,
टाक पाउलें परि नित मदहतधीची;

जों न होय तव घट कर्पर, ठेव न तू
चषक करींचा अन् सुरई स्कन्धींची.

२७३

चञ्चल बुद्धीचें कां व्हावें दास ?
शताब्द वा दिन एक— एक काळास !

कुम्भारघरीं होण्यापूर्वीं कुम्भ
चषक भरूनी दे चल मद्य झकास.

(२७४)

ऊठ गडे ये ! तुज हृदयाची आण,
कर सौन्दर्ये व्यसनविमोचन छान;

तनुमातीचे या घट होण्यापूर्वीं
आण खुजाभर सुरा, करूं मग पान.

(२७५)

कुम्भार न जों सुरई करावयाला
पथीं आपुली माती घ्याया आला,

तों दे, जींत न अपाय लव, ती हाला,
प्याला भर घे, दे मज दुसरा प्याला.

(२७६)

नमाजरोजा यांची कुठवर बात ?

भिक्षा मागुन हो जा मस्त पिठ्यांत.

खय्याम, सुरा पी कीं तव मातीचे
उद्या चषक घट बघ घडले जातात.

२७७

काळ बाळगी लाज तयाची साच
काळ-काळजी करुन घेइ जो जाच;

चङ्गरवासह घेउन मद्य पहाच
जों न शिलेवर भङ्गे तनुची काच.

(२७८)

सरुयष्टीसह, जी सुमसरस सुकान्त,
धे गुल्चमनीं मदिराचषक करांत,

गुलाबवसनापरी फाडण्यापूर्वी
अमूल्य आयुर्वसन तुझे यमवात.

२७९

मधु नवदिन घन 'लाल'-मुख प्रक्षाळी,
सुनिश्चयें धे मधचषक या काळीं;

नयनसुभग तुज आज दिसे तृण, रुजुनी
तव मातींतुन घेइल उद्या नव्हाळी.

२८०

खचक्र बघ हें तुज मज मारुन ठार
बघे कराया पावनजनसंहार;

प्रिये, शाद्वलीं बस, अविलम्बें अपुल्या
तृण मातींतुन रुजेल हिरवें गार.

(२८१)

वाक त्यापुढें, नभ तर बेडर चाक,
अनर्थमय जगिं पी द्राक्षासव पाक;

मृत्तिकेविना आदिअन्त तव न दुजा,
आज धूलिवर तू, न तुझ्यावर खाक.

(२८२)

लादुं नको निज तनुवर चिन्तात्रास
स्वर्ण पीत, सित चान्दी जमवायास;

सर्द न होई जों तव उष्ण श्वास
सखिसह मधु पी, पिईल वा अरि खास.

(२८३)

पूर्ववायुनें गुलाब पल्लव फाटे,
सुमरूपें आल्हाद बुलबुला वाटे;

सुमनच्छायेमधिं वस, कितिदा सुम हें
निधुन धुळींतुन तीस मिळे उफराटें !

२८४

उघास जामिन कोण बरें राहील ?
आज मुदित कर शोकपूर्ण हा दील.

कौमुदींत मधु पी, चन्द्रे, कीं पुढती
तळपेलच विधु, आपणां न पाहील.

२८५

आयु जाय तर काय बलख-बग्दाद ?
माप भरे तर एक कटु मधु स्वाद !

अपुल्या मागुन अवस-पुनवच्या वाच्या
करीत राहिल विधु, घे मदिराल्हाद.

(२८६)

चीर निशेचे चिरे, ये उषावाला,
ऊठ, शोक कां ? भर पी प्रभात-प्याला !

सन्मुख अपणां येतिल उषा अनेक,
मरणोन्मुख परि आपण, तर पी हाला !

(२८७)

जगत्पतींवर साच्या हो तव विजय,
साङ्ग कदा मधु उदीत करी हृदय.

मधु उदीपन करी सर्वही वारीं
दिवसां रात्रीं सदा तथा शुभ समय.

२८८

म्हणती जुम्मा-शुक्रवार तो आज
पी लोट्यानें, चषकाचें नहि काज.

रोज पिशी जर एकच लोटा तर तू
आज दोन पी, कारण हा दिनराज.

(२८९)

करणें जर मधुसप्ताह तुला सक्त
न करी भाकड तर जुम्म्याचा वक्त;

शुक्रवार शनिवार एक या पन्थीं
शक्त्युपासकच हो, नच वासरभक्त.

(२९०)

दुखवहताला मद्य पङ्ख देईल,
प्रज्ञारमणीगालीं मधु जणु तीळ;

मद्य न प्यालों रमजानीं, तो गेला,
शब्वालाची अन् ये ईद सलील.

(२९१)

मद्यर्तु निधे कीं येई रमजान,
नचले मधुचें सुवर्णचलन,— रजा न.

अपीत राही मदिरा, हाय मजा न !
अनाविद्ध अन् मुक्ता—गौहरजान !

(२९२)

नमाज-रोज्याकडे लागतां चित्त
गमे प्राप्त कीं होइल आशावित्त;

वायुलहर परि हाय हरी शुचितेला,
बुडे उपोषण,— मद्याचमन निमित्त !

(२९३)

जरी मोडिला रोजा मी रमजानीं
न होय बुद्ध्या तें हें आणा ध्यानीं;

उपोषणें दिन गमे तमोमय रजनी,
प्रदोषभोजन मग मी दोष न मानी.

(२९४)

रमजान-शशी व्यक्त हो नभीं श्याम,
म्हणति नसावें अतां मधूशीं काम.

पिईन इतुकी मदिरा शअवानान्तीं
की मी धुन्दच पुढती आ-बयराम.

२९५

“पिऊं नका मधु” म्हणती शाख्रज्ञानी,
“युक्त नसे तें रजबीं अन् शअवानीं,

मास खास ते प्रभुचे, प्रभुदूताचे,”
हाच खास मम म्हणुन पितों रमजानीं.

(२९६)

जाय अता रमजान, आणि शब्वालीं
या सुखसमयीं रागरङ्ग-कव्वाली !

अन् मद्याचे बुधले घेउन खान्दीं
हमाल फिरती त्यांची गर्दीं झाली.

२९७

निर्वाहास्तव मज द्या मधुच खुशाल,
तृणमणिपाण्डुर मुख हें बनवा लाल;

आशा करितों, मरतां न्हाणुन मधें
द्राक्षापेटीमधें मला ठेवाल.

२९८

मेलों म्हणजे न्हाणा मज मधाने,
म्हणा क्रियेला मधुचषकाचें गाणें,

मज उत्थापनदिनीं इच्छितां भेटूं
शुण्डाद्वारीं मला धुळींत पहाणें.

(२९९)

मी मेल्यावर करून माझें पाठ

—(मत्स्थिति पाहुन बोध जनां हो नीट)

मधीं भिजवुन तिम्बुन करा तयाची
मद्यकुम्भ तो टेकायाला वीट.

३००

राहो नित मम निर्मल मधीं प्रीत,

नित मत्कर्णीं तन्त्रिवेणुसङ्गीत !

या मातीचा खुजा करिल कुम्भार
तर नित होवो मधुनें पूर्ण पुनीत.

३०१

यदा अधोमुख पडेन आशाचरणीं,

लूनपक्ष खग जणु मज करि यमकरणीं,

तदा करा मम मातीची सुरईच,
मधुनें भरतां ये नव जीवन मरणीं.

(३०२)

मधु निषिद्ध परि नित्य मधुक्रम पाळ,

पी वाजन्त्रीं लावुन सान्जसकाळ;

माणिकमधुचा प्याला येतां हातीं
टाक पिउन तो, एक बिन्दु पण ढाळ.

(३०३)

याल मित्र हो बेत करुन एकत्र
सौन्दर्याचें उघडाया सुखसत्र,

साकी ओतिल चषकीं जंव मग-मादिरा
स्मरा तथा तंव गरीब जो अन्यत्र.

(३०४)

जमालं जेव्हां तुम्ही करुन सङ्केत
स्मरा त्यास जो जाय, न परतुन येत;

प्याल यदा मधु मधुर बसुन समवेत
येतां क्रम मम साण्डा भूवर तेथ.

(३०५)

चषकीं बरवा अरुण वारुणीरङ्ग
जेव्हा काढी मधुर करुण रव चङ्ग;

जो मधुचषक न जाणे यति तो अ-सुर !
दूर योजनें असो ! नको तत्सङ्ग !

(३०६)

सख्य न हो तर युद्ध करिन गगनाशी;
सुनाम न मिले, मानखण्डना खाशी !

जो न घे सुरा जास्वन्दी रङ्गाची
असे तथा शिर, असे दगड मजपाशी.

(३०७)

रन्ज वाटतां घेइ गुन्जभर भाङ्ग,
सुरा गुलाबी अथवा घेइ अथाङ्ग;

बनुन विरागी न ही वा न ती घेशी,
दगडच खा ! जा दगडच तुजला चाङ्ग !

(३०८)

मद्यसुमस्थिति जाणे मद्यपुजारी,
नच तो, यत्करहृदय सङ्कुचित भारी;
क्षम्यच होई अज्ञांचें अज्ञान,
मधुभावांतिल जाणे मधुप खुमारी.

(३०९)

मूर्ख अधम जो चिडका तुसडा नीच
मत्सङ्गें मधुपान सौख्य-हानीच;
रङ्गभङ्ग करि निशीं धुमाकुळ त्याचा,
क्षमायाचना डोकें उठवि दिनीच.

३१०

सौधावर रवि फेकी आरुण जाल,
टाकी चषकीं दिक्खुस्रव मधु लाल,
पी मधु कीं हा उठुन सकाळ-तराळ
जगीं 'पिबत !'चा घोष करी बहुसाल.

(३११)

सुदिन आज ही हवा न उष्ण न शीत,
घन कुसुमाकरमुखमल बसे पुशीत,
बुलबुल पल्लव गुलाबास या पीत
म्हणे, "अवश्यच मधु ! कां नाहिस पीत ?"

(३१२)

प्रभात हो, चल मद्य गुलाबी झोडूं,
काच अब्रुची पाषाणावर फोडूं,
दीर्घकालच्या आशा आता सोडूं
पडदा सारुन तन्त्रि-दीर्घकच ओढूं.

उमर खय्याम

(३१३)

सावध असाशिल तर कर हिशेव कुतुकें—
काय आणिलें, काय न्यायचें इतुकें.

“मरायचें तर न लगे मदिरा” म्हणशी,
पी, नको पिऊं, परी मृत्यु तो न चुके.

(३१४)

खल कालाच्या शोकाला न जुमान,
नको जिवाला गत शोकाचें भान;

न दे हृदय तू कुणा हुरीविण आन
न दे वायुला आयु, नित्य कर पान.

(३१५)

मद्य करीं दे, हृदय तप्त हें आहे,
जीवन चञ्चल पाव्यापरी पहा हें.

भाग्यजागृति स्वप्नच, उठ पळ साध !
यौवनाग्नि तर जणू चपल जल वाहे.

(३१६)

चिन्ता कुठवर करूं,— काय मजपाशी ?
क्रमूं कां नको मजेंत जिनगी खाशी ?

भर प्याला कीं न कळे पुनरपि घ्याया
मिळेल का सोडितां श्वास अवकाशी ?

३१७

उषःकाल हा, उठ रे अभिनव बाला,
स्फटिकाचा भर माणिकमधुनें प्याला;

हा एक क्षण उसना या लय-निलयीं
बहुत शोधिशिल न पुन्हा लाभायाला.

(३१८)

भाता ये तव सुखसुमनास बहार,
मधुचषकाविण कां तू निर्व्यापार ?

पी मधु, बघ हा काळ घातकी फार,
पुन्हा असा दिन मिळणें कठिण अपार.

(३१९)

रे मूढांनो, सृष्टीच्या नख्याला
मुद्धं नका, स्थिति माहित सर्व तुम्हांला;

वाताहत करुं नका आयु बहुमोल,
हला बोलवा आणिक हां ! प्या हाला.

३२०

जीवित यात्रा चाले बघ हें नवल,
जाय सुखें तें ऊठ पकड पळ चपळ;

कां सखयांच्या फिकिर उघाची साकी ?
चषक पुढे घे, रात्र चालकी विफल.

(३२१)

आत्मपूजनीं कुठवर जाय ह्यात ?
अस्तिनास्तिची कुठवर यातायात !

पाठलाग यम करी, मद्य पी, बरवें
आयु वेचणें निशेंत वा स्वप्नांत.

(३२२)

ळालापरि धर चषक नवदिनामन्दीं,
लालमुखीसह बैस लाभर्ता सन्धी,

मद्य सुखें पी कीं वाताहत करिळ
तुला अचानक नीळ चक्र हें फन्दी.

३२३

व्हावें लागे लुप्त जीवनग्रन्थीं,

मृत्युचपेटें व्हायचीच गच्छुन्तीं;

स्वस्थ न वस तू रे प्रियदर्शन साकी !

जल दे, आहे धूळ व्हायचें अन्तीं.

(३२४)

उचल चपक अन् सुरई मोहक दयिते,

नहरतटीं फिर हिरवळविस्तार जियें,

किती शशिमुखीयष्टींच्या मातीचीं

पात्रें बहुविध खचक्र शतधा करितें !

३२५

प्रातराचमनसमयीं सखि शुभचरणे,

मद्य पुढे घे, वाजव गत झङ्करणें;

लक्षावधि जम-कै धूळीस मिळाले

चैत्रागमनें आणि फाल्गुनगमनें.

३२६

दीर्घकाल या मातीखालीं येथें

निजायचें तुज, सर्वें न दयिता येते;

म्हणून पी मधु, गूज कुणास न वद हें,

कोमतां जपा-कुसुम पुन्हा न फुलें तें.

३२७

दुख अचानक करील रात्रीं हृष्टा,

मद्य गुलाबी घे आधी, घे सल्ला,

तुला गाडितां कोण पुन्हा काढील !

मूर्खा, नसशी तू सोन्याचा डल्ला.

३२८

शाश्वतिसाधनजिज्ञासा मज मोठी,
ओठ भिडविले मी सुरईच्या ओठीं;

चुम्बुन साङ्गे रहस्य ती, "पी मदिरा.
पुन्हा न येशी जर्गी; आस ती खोटी."

३२९

सात जनक तुज आणिक माता चार,
नित तू त्यांच्यामुळे तप्त बेजार;

पी मदिरा, तुज हजारदा कथिलें मी,
पुनरागमन न; जातां जाशी पार !

३३०

उषःकाल हो, उठ तू मोहन-सार !
हळु हळु मधु पी, हळु वाजीव सतार !

हे स्थित दिसती, स्थिरतिल न परी फार,
गेले त्यांतुन घे न कुणी माघार.

३३१

धूळ नभोभूशीर्षी जा तू फेक,
फीर पीत मधु युवतींभवति सुरेख;

इथे कशाची उपासनेला जागा !
गेले त्यांतुन न ये परतुनी एक.

(३३२)

चाग्यत हें नभ, पीडन ज्याचें काज,
बळें करी हत शत महमूद-अयाझ.

जगांतुनी जो गेला तो परतेना,
जन्म दोनदा न मिळे, पी मधु आज.

(३३३)

उपासनास्थल केले सुरईकाठीं,
माणिकमदिरा मज करि मर्द पहा ती;
व्यर्थ गमविला मठामधें जो काळ
पुन्हा कदाचित् विजनीं येइल हातीं.

(३३४)

कुठवर साकी, चार-पाच-वादङ्ग ?
कूट एक वा लक्ष, करी मन दङ्ग.
मृन्मय आपण, उठवी चङ्ग-तरङ्ग,
असूं वायु जणु, मदिरा दे, कर रङ्ग,

(३३५)

दों दिवसाची मुदत मिळे बक्षीस,
गतायु न मिळे, पी निर्मल माध्वीस;
जग विलयोन्मुख आहे तुज कळतें ना ?
विलीन हो मग मधीं रात्रन्दीस.

(३३६)

हे यौवनदिन इष्ट न मदिरेयीण,
सुकुमारींसह मद्य हवें मलहीन.

चपल जगाचा कशःप्रलय करि नाश,
इष्टच होणें कश्यीं नष्ट विलीन.

(३३७)

पीर पिठ्यांतुन तर्र होउनी आला,
स्कन्धीं चैलाजिन, हातीं मधु-प्याळा.

“काय अवस्था ?” पुसतां शेख वदे तो
“मधु पी, भूचा हवेवरीच हवाळा.”

(३३८)

आज असे मम तारुण्याचा काल,
भाग्योदय हो, मधु मी घेईं खुशाल;

निन्दुं नका हें कटु असुनी प्रिय योग्य,
कारण माझे जीवित कटुच जहाल.

(३३९)

काल बधुन मम पिठ्यांत शुद्ध इमान,
भाववर्धिनी प्रिया जीव कीं प्राण

चषक दे म्हणे, 'पी !' 'नळगे !' मी म्हणतां,
म्हणे "माझियासाठी तरि कर पान."

(३४०)

मज म्हणती की "कमीच कर मधुपान,
किन्निमित्त तू वर न उचलिशी मान !"

प्रभातमदिरा, सखिमुख हेच निमित्त !
निमित्त याहुन सबळ स्पष्ट न आम.

(३४१)

नामशेष हो आता मोद पहा जी,
मैत्रीण जुनी एकच, मदिरा ताजी;

सोडुं नको मधु-चषक करींचा कांकीं,
या चषकाविण इतर न हातीं आजी.

(३४२)

माणिकमधु तें दे निर्मल आरक्त,
ओत शिशाच्या कण्ठांतुन शुचि रक्त,

मधुचषकाविण मित्र दुजा मज नाही
हृदय जयाचें शुद्ध आणि अनुरक्त.

(३४३)

प्रिय न जगत जर नहि साकी न इरा की,
न वा सूर मधु जर सनइचा इराकी;

आणि जगाच्या बघतां विविध अवस्था
प्राप्ति चैन ही, काही गोड न बाकी.

(३४४)

पी तू मधच की हें जीवन अमर,
हाच लाभ दे तारुण्याचा बहर;

असे पुष्पमधुकाल, मित्त बेताळ,
क्षण कर चैनच, जीवन नाही इतर.

३४५

महमूदाचें राज्यच जणु मधुरङ्ग !
ऐक दाउदी राग, ऐकवी चङ्ग;

आण न चित्तीं गत भावी स्थिति अगदीं,
हेतु भवींचा सुखच, हो सुखीं दङ्ग.

(३४६)

डोळस बघती समग्र जंव भूगोल,
दृष्टि फेकुनी नीट दूरवर खोल

। चञ्चल जगतीं दिसती दोनच लाभ—
माणिकमदिरा आणिक युवतिकपोळ।

३४७

दृढ करुं बघशी जर तू जीवित-पाया
दुक्खशून्य तव हृदय जगांत कराया

तर मधुपानाविण न बैस पळ वाया,
संसारसुखखाद सदा मग राया !

३४८

पडद्यामागे नसे रिधाव कुणाला, ~~३४८~~
या घटनेचा न निघे ठाव मनाला;

विश्रान्तिस्थळ भूहृदयाविण न दुजे,
पुराण हें नच लघु, पी पावन हाला.

३४९

विभक्त होइल तुझ्यापासुनी प्राण,
करिशिल तू लयगूढामधें प्रयाण;

कुठे जायचें न कळे— स्वस्थ रहा तू;
कुठून येशी न कळे— कर मधुपान.

३५०

सुखी मनाला कां चिन्तेची आच ?
न पडो कष्टोपलीं सौख्यपल-काच.

कोण जाणतो काय व्हायचें पुढती ?
हवी त्रयी— मधु, सखी, शान्ति-मज साच.

(३५१)

आजवरी जे गेले अपुल्या पुढती
मायाधूलीमधि ते निद्रित पडती;

साकी, पी मधु, सत्य ऐक मजकडुनी,
असे वायफळ बघ त्यांची बडवड ती.

(३५२)

जन्मभरी मी मद्यस्तवजप केला,
मद्याचाच प्रपञ्च भवती ठेला;

साधो, तव गुरु जर का तर्क असेल
तर चैनच कर, तो होई मम चेला.

३५३

स्वप्नीं मजला वदला ज्ञानी एक,

“स्वप्नीं न फुले रे सुखसुमन सुरेख

यम-यमलेशी काय काम तव देख,
मधु पी, पुढती निजशिल जन्म अनेक.”

(३५४)

आम्हांसङ्गे न चले खोटा दाम,

केरसुणी ही साफ करी सुखधाम;

पिठ्यांतुनी ये वृद्ध, म्हणे, “पी मदिरा,
पुढे घ्यायचा युगभर तूज विराम.”

(३५५)

दोन शेर मधु मिळतां होशी राजा,

दरेक रङ्गीं प्राशाया मदिरा जा;

असें करी जो त्यास नसेच मुलाजा
तुझ्या मिशांचा वा दाढीचा माझ्या.

(३५६)

माणिकमधुचा बुधला, गजल-बाड,

पोटापुरती अर्धी भाकर जाड,

फक्त तू नि मी स्थानीं शान्त उजाड,
—साम्राज्याहुन यांत मला सुख वाढ.

✓३५७

प्राप्त रव्याची जर होईल चपाती,

सागुती-फरा, तुम्बाभर मदिरा ती,

शशिमुखि, तू अन् मी विजनीं एकान्तीं—
चैन नसे ही सम्राटाच्या हातीं.

३५८

काल-कूट तुज मना लव न उकलेल,
ज्ञान्यांचेंही सूक्त न तूज कळेल;

स्वर्ग जिथें तू तिथे पोचशिल वा न,
इथे स्वर्ग कर मधुचषकें रङ्गेल.

(३५९)

म्हणति, “हुरींसह उद्या महोत्सव गोड”
मी म्हणतो, “अजि हा द्राक्षासव गोड.”

घे ही रोकड, उधार ती सोडुन दे,
गमे दुखनच कीं दुन्दुभिरव गोड.

(३६०)

पुष्पर्तुच हा ! माझी युक्ति नवीन
शाखाज्ञेच्या विरुद्ध मी लढवीन;

लालमुखी या पोरीसङ्गें मधुनें
हिरवळीवरी लालबाग बसवीन.

३६१

म्हणती असती नहर हुरी आरामीं,
निर्मल मदिरा आणिक माक्षिक नामी;

हेंच असें जर अखेर तर युक्तच तें
की नित भजतो रमणी अन् मदिरा मी.

३६२

मधुमासीं जर मला खुजाभर हाला
शेतकडेला देइ अप्सराबाला.

जनास वाइट दिसो, परी मी अधम
श्वानाहुन, जर आठविन स्वर्गाला.

(३६३)

मद्य, गायिका, सखी अप्सरेवाणी,
शेतकडेला कलरवणारें पाणी—

शान्त तपन चेतवीं न इच्छुन अधिक,
स्वर्ग असे जर तर तो याच ठिकाणीं.

३६४

मला जायचें स्वर्गीं वा नरकांत
स्रष्टा जाणे, मज परि रोख करांत

त्रिवर्ग तालीं— खाद्य, मद्य अन् रमणी—
अन् स्वर्गाची तू घे फक्त वरात.

३६५

म्हणती जातिल नरकीं मस्त समस्त,
विश्वसनीय न हें वच हृदयव्यस्त;

मत्त प्रणयी जाणें जर नरकाला,
उद्या स्वर्ग मग रिक्त जसा हा हस्त.

(३६६)

सुरा पिउन सुरयुवतींभवती अटन
दाम्भिक साधुत्वाहुन हें वाइट न;

मत्त प्रणयी जाणें जर नरकाला
स्वर्गाचें तर कुणी न पाहिल वदन.

३६७

जिकडे बघतो तिकडे अनुपम थाट,
दिव्य हिरवळी, कौसर-निर्झर-पाट !

तपनतुल्य हा माळ होय नन्दन की !
दूरमुखीसह बस या बेहेस्तांत.

(३६८)

मत्तांशी नच निष्ठुरतेनें वाग

अन् रमणींशी ठेव न गर्ह्य विराग;

पी मधु; बाकी, पी नको पिऊं एक !

नरकनियुक्ता न मिळे नन्दनवाग.

३६९

म्हणती सव्यापसव्य लोक विरुद्ध

“पिऊं नको मधु; धर्मवैरि मधु खुद्द !”

धर्मवैरि मधु कळतां खास पिईन,
रिपुरक्त पिणें हें तर विहितच शुद्ध.

(३७०)

माझ्या जीवा, पी मधु निर्मल लाल

स्मरुन मनोहर मूर्ति रुचिर मतवाल;

“मधु हें द्राक्षाशोणित,” साङ्गे द्राक्षा,
“विहित रक्त हें तुजला, पीच खुशाल.”

(३७१)

खभ्रमणाचें दुख अता न करावें,

शुद्ध गुलाबी मधुविण अन्य न घ्यावें;

हिंसक जग हें, जगद्रक्त मधु, मग कां
खून करुं बघे त्याचें रक्त न प्यावें ?

(३७२)

तव अधरीं जरि अमृत गुप्त तथापी

न दे अनुज्ञा खुज्यास ‘चुम्ब, तथा पी.’

मर्द न मी जर तद्रक्त न पी, तो ही
कोण की तुझ्या अधरीं अधर स्थापी ?

३७३

हैं मधु म्हणजे शाश्वत जीवन;— चल पी !

हैं मधु म्हणजे यौवनसुखधन;— चल पी !

अग्नीपरि जरि दाहक तरि दुक्खाला
शमवाया हैं अमृत पावन;— चल पी !

(३७४)

साकी, मदिरा रुचिकर दे ती हातीं,

अप्सरेपरी सुन्दर दे ती हातीं,

मत्त-संय्यतास जी शृङ्खला बान्धी
तरङ्गतरला हृद्हर दे ती हातीं.

(३७५)

चषकांतिल मधु म्हणजे शुद्ध प्राण,

काचशरीरीं जणु हा सूक्ष्म प्राण;

कुणी जड न मत्सखा व्हाषया पात्र,
मधुपात्र परी जडच गमे मज छान.

(३७६)

कुल्याकूलीं काल करमिली रात,

सर्वें अङ्गना, अरुण सुरा चषकांत,

शुक्तिपुटांतिल मुक्तेपरि ती चमके
वदत की अता होई खरी प्रभात.

(३७७)

सुरा सरस माणिक अन् सुरई खाण,

चषक देह जणु आणिक मद्य प्राण;

चषक विलोरी जो मधुहास्यें विलसे,
गुप्त ज्यांत हृदक, अश्रु तो जाण.

३७८

साण्डी भूवर जो मधु घुटका साकी
लोचनशोकानल तो शमवुन टाकी;

हृदयाला शतशोकमुक्त जल करितें,
सुबहानल्ला ! गणिशी वात तया की !

(३७९)

खिन्न शुभङ्कर रक्षी जें आपानीं
तें अमृत मधु, मी इल्यास इमानी;

म्हणतो बलकर आत्मपथ्य हें; प्रमुही
बोले, “अस्मिन्नपि मनुजस्य हितानि.”

(३८०)

प्रभात मिथ्या जेव्हा उदयाला ये
करीं शुद्ध मधुचषक हवा निरुपायें;

जन म्हणती की सत्य सुखीं कटु लागे;
सत्य काय ? कटु मधूच तर या न्यायें !

(३८१)

काळ तूज मज चिरडायाला पाही,
अपणां आश्रय देईना दुनिया ही;

मधुचषक असे परि अपुल्यामधिं साकी,
तत्सत् अपुल्या करींच, शङ्का नाही.

(३८२)

मदिराज्ञा मी शिरसा धरीं प्रमाण,
करीं तस्मितावरुन जीव कुर्बाण;

साकी धरितां करीं कण्ठ सुरईचा
ये चषकाच्या कण्ठीं मदिराप्राण.

(३८३)

अभिजातापरि करितों मी मधुपान
ईश्वरापुढे कृत्य हैं पडे सान;

अनादिकालीं जाणे प्रभु मत्पान,
न पितां प्रभुवर आरोपित अज्ञान.

३८४

जें नच मधु त्यापासुन आखड हात,
हृद्य मद्य तें दूष्ययुवति देतात;

युक्तच धुन्दी-कलन्दरी-व्यभिचार !
मधुघुटका आशेष-शशी प्रख्यात !

३८५

जें न्यूनाधिक हरि तें मधु पी आधी,
हरी बहात्तर पन्थांचीहि उपाधी;

सोडुं नको ही अशी पथ्यकर किमया,
पितां चषकभर हरी सहस्र व्याधी.

३८६

‘अनादि शाश्वत’ यांचें किती पुराण !
अमर्याद मज गमती कर्मज्ञान.

या सुखसमयीं मधूस न चले बदली,
प्रश्न सोडवी मधूच थोरलहान.

३८७

व्यक्त जंवर हे शुक्रचन्द्र जगतींत
तोंवर माणिकमदिरा तुलनातीत;

नवल वाटतें मद्यविक्रयींचें की
विक्रीताहुन थोर काय तें क्रीत ?

(३८८)

केशीं झाडुन शुण्डाद्वार विशिष्ट
द्विलोकांतलें त्यागुन इष्टानिष्ट,

द्विलोक पडतां कन्दुकवत् मत्पन्थीं
तया जववजा मानीं मी मधुनिष्ट.

(३८९)

पडतां मत्पथि कन्दुकवत् भूगोल
मज मत्ताला जवाहुनहि तो फोल !

मला ठेवितां गहाण काल पिठ्यांत
कलाल बोले, “तारण खूप अमोल !”

(३९०)

जुना नवा मधु आम्ही घेतों विकत
जवद्वयाला फुड्कुन टाकुन जगत;

मेल्यावर तू जाशिल कुठे कळे का ?
आण मला मधु, हवें तिथे जा भक्त.

३९१

कुम्भझाकणी जम-राज्याहुन थोर,
चषकगन्ध मर्यमभक्ष्याहुन थोर,

कश्यपहृदिचा पहाटचा उच्छ्वास
बूसईद-अद्दहमरुदनाहुन थोर.

३९२

आहे शतहृद्धर्ममूल्य मधुप्याला,
तुळे चीनसाम्राज्य मद्यघुटक्याला,

माणिकमधुविण भूवर कटु न पदार्थ
मधु जीवांची दशशत किम्मत ज्याला.

३९३

वदलों “नलगे अता मधु जपा रक्त,
रक्त न पी मी अन् ते द्राक्षारक्त !”

प्रौढ बुद्धि मज म्हणे “खरें का मग हें ?”
“पिणार कां नच ?” वदलों, “थडा फक्त !”

(३९४)

इतर वस्तुंची त्याग-शपथ मी वाहीं,
धके तयांविण; अपरिहार्य मदिरा ही !

परन्तु मुस्लिम झालें म्हणजे मग मी
सोडिन का मग-मदिरा ? छे ! छे ! नाही !

(३९५)

ऊठ, मद्य दे, अनाठायि कां जल्प ?
तव मुख मुकुलित नक्ताहार स्वल्प.

निजवदनापरि मद्य गुलाबी मज दे,
तव अलकांपरि भड्गुर मम सङ्कल्प.

(३९६)

जग भड्गुर तर मीही चङ्गीभङ्गी!
स्मरतों केवल मदिरा सोज्ज्वल रङ्गी;

जन म्हणती “तुज देवो प्रभु निवृत्ती !”
नच घेइन जरि तो दे क्वचित्प्रसङ्गीं.

३९७

द्राक्षारस मम हातीं असो हमेश;
वेड मस्तकीं हुरींचेंच विशेष;

म्हणती, “देवो देव तुला निवृत्ती !”
तो देईल न, मजहि नको लवलेश.

(३९८)

प्रतिदिनिं म्हणतों होउन पश्चात्ताप,
की निशिं सोडिन भरलेलें मधु-माप;

पुष्पसमय ये आणि मज रुचे मधु रे !
त्याग-त्यागच म्हणजे मद्य-मिलाफ !

(३९९)

मधुसञ्जीवन जंवर सखी नच देई
मत्पदचुम्बन खचक्र तंवर न घेई;

“वेळ असे तों प्रभूकडे वळ” म्हणती;
प्रभु वोळेना, वळण कसें मज येई ?

(४००)

पुनश्च हीं मधु, दयिता नहरतटाकीं,
शाश्वत पश्चात्ताप न हो मजला की !

नूहकथा मज कुठवर कथिशिल साकी ?
मला प्रसन्नाप्रलयां द्रुत तू टाकीं.

(४०१)

ज्ञान होय जर जगतीं निष्फल सगळें,
तोच खाय फळ ज्याला काही न कळे;

तीस घे पुढे जी प्रज्ञेला पळवी,
काळनजर तुजकडे मग वळे, निवळे.

(४०२)

विद्या सोडुन लगाम फिरव कडेला,
नाकनरक ते ल्यज, घे कौसरपेला;

माथां चिन्धी पुरे, न भी, पी दारू
विकुन रेशमी मिस्री उञ्ची शेला.

(४०३)

मधुचषकें हृद्रङ्ग करूं या छान,
गतागताचें नको जराही भान;

जीव विदेशी बुद्धिबन्धनीं अडके,
मुक्त करूं या त्याला निमिष निदान.

(४०४)

सृष्टि मूर्त ही म्हणजे चित्रित भास,
नच तो ज्ञानी, प्राप्त न ही स्थिति ज्यास;

वैस, चषक घे, रहा मुक्त चैनींत;
सोडिल मग तुज माया, दुर्लभ आस.

(४०५)

रीत हीच मम कारणें मधुसुखपान,
धर्माधर्मातीत धर्म मम छान;

“शुल्क काय तव ?” जगद्वधूला पुसतां
वदे, “शुल्क मम सुखी हृदय तव जाण.”

४०६

मद्य पितों पण न कराया आनन्द
धर्मनीतिच्या विरुद्ध किंवा फन्द;

स्वतःपासुनी मुक्त गमे क्षण व्हावें
म्हणुन पिउन मी मदिरा होई धुन्द.

(४०७)

मद्य पिई मी, मस्ती परी करीं न.
टाकीं हात न कोठे मदिरेवीण;

सुरासेवनीं हेतु कळे का काय ?
नसों तुझ्यापरि आत्मपूजनीं दीन.

४०८

जो निजहृदयीं पेरी प्रज्ञाबीज,
क्षण न घालवी तो केल्याविण चीज.

म्हणुन 'हरीच्छा !' तितिक्षु हो वा घेई
चषक करीं,— ती स्वास्थ्याची तज्वीज !

४०९

मदिरेनें जर गमविशि भान— सुखी हो !
लालमुखीची सङ्गत छान— सुखी हो !

अखेर होणें नष्टच, रे खय्याम !
असून नाहिस ऐसें मान— सुखी हो !

(४१०)

अनात्मज्ञतामदिरेनें निपचीत
पातालाहुन जातों स्वर्गातीत;

तनुमल झाडुन होतों पूर्ण पुनीत
निघुन धुळींतुन जातों फिरुन धुळींत.

(४११)

यदा प्रियेच्या रङ्गीं, हृदया, बसशी,
स्वत्व हरवुनी आत्मत्वाप्रत मिळशी;

घेतां घुटका चषकांतुन विलयाच्या
भूताऽभूतापासुन अगदी सुटशी.

(४१२)

साकी जाणे गुणविशेष मम नीट,
तो शतशाखाभेद बसे दावीत;

अलिप्त पडतां मी मज मधु दे नेमें,
समर्याद मज करि मर्यादातीत.

४१३

तर्कदास हे भेदविभेदनिविष्ट

सदसद्वादें होती व्यर्थ अनिष्ट;

कच्चीं द्राक्षें स्वतःस शुचि मधु गणिती,
अज्ञ रहा, घे द्राक्षासव, उत्तिष्ठ !

(४१४)

ज्ञानी असशिल तर जा वर अज्ञान,

अनादिमत्तांचें मधु घे, कर पान;

अजाणपण हें कार्य न तव रे अज्ञा,
नेणीव मिळे ही दर मूर्खाला न.

(४१५)

मी सावध तंव गुप्त होय सुख खास

धुन्द पडे तंव पावे बुद्धि विनाश;

धुन्दीशुद्धींमर्घे अवस्था एक;
तें सज्जीवन; अन् मी त्याचा दास.

(४१६)

मवाभवाचें बाह्य रूप मी जाणें

अन् अन्तरतः निम्नोन्नत तीं स्थानें;

धिक्कार असो ज्ञानाला जर मज हो
माहित बेशुद्धीपलिकडलें ठाणें.

(४१७)

कधिं शुद्धीवर नसतों मी क्षणमात्र,

शक्तिनिशेंतहि जाय निशेंतच रात्र—

सुरईकण्ठीं कर, चषकोष्ठीं ओठ,
आणि उराशी घट्ट प्रिय मधुपात्र.

(४१८)

मधुमादारीं कार्य पडे दिनरात,
काय म्हणुन हे जन निन्दा करितात ?

निषिद्ध जन जगिं दरेक होवो मस्त,
न दिसो मज कुणि शुद्धीवर जगतांत.

(४१९)

प्रगट करूं मी कुठवर मम अज्ञान,
सम्मोहानें होय हृदय हैराण;

कटीस आता वेढिन मग-कुस्ती कीं
मुसल्मानपण मज लज्जास्पद जाण.

(४२०)

प्रातराचमन-काल ! ऐक तो घोष !
कलालगल्ली, साकी, मी अन् शोष !

परमार्थ कुठे ? कशास हा आक्रोश !
साधुकथा ल्यज, पी मधु, मग सन्तोष !

४२१

साकी, कुठवर हे यासीन-बरात ?
ऊठ, पिठ्यावर लिहून टाक वरात;

पिठ्यास हुण्डी ही पावेल दिनीं ज्या
त्या दिनाहुनी हीन शक्तिची रात !

४२२

हन्त हृदय तें दाह जया हृदयीं न,
हृच्छशिमोहें जें नच मूढ विलीन

अधिक व्यर्थ न दुसरा दिवसाहुन त्या
जो दिन जाई सम्पुन मदिरेवाण.

(४२३)

मद्यचषक जंव करीं धरुन मी वन्दीं,
आणिक होई विलीन अत्यानन्दीं

चमत्कारशत करीं व्यक्त मी फन्दी—
प्रतिभागि वने कवितारसनिस्थन्दी !

४२४

‘उजू’ न मधुविण गणी उजू आपान,
नाम कलङ्कित निर्मल होय पुन्हा न;

पावित्र्याच्या झाल्या चिन्व्या इतुक्या,
अता कशाचें तुणणें ? चल, मधु आण !

(४२५)

वृद्ध शिरीं या तुझ्या प्रीतिचें जालें,
नाहीं तर मी कुठे, कुठे मधु-प्याले ?

प्रीति भङ्गिते बुद्धीचे सङ्कल्प,
धीर शिबी तें वसन फाडितां कालें.

४२६

निशिं शेराचा प्याला झोकिन आधी,
दों प्याल्यांतच मी श्रीयुत, जातां धी;

मोडिन काडी प्रथम बुद्धिधर्माशी,
द्राक्षाकन्येशीं मग करीन शादी.

(४२७)

मनांत वेडा विचार आण न आता,
पौ नित मदिराचषक भरून वहाता;

द्राक्षातनयेशी कर वसुन विलास,
अविहित कन्या बरी, न सुविहित माता.

४२८

मी अन् मदिरा, रमणी, कोण विविक्त;
चषक-वसन-मन मदिरेस्तव निक्षिप्त;

असूं कृपाशा-दण्ड-भय-व्यतिरिक्त,
भूजलतेजसमारीं पूर्ण अलिप्त !

४२९

करीं मवालीढङ्ग सुरू मी आज,
असोत अल्लार्पण ते पाच नमाज!

मीहि दिसेन तिथेंच जिथें मधुचषक
लम्बकण्ठ सुरईपरि दारूबाज.

४३०

मधुसिञ्चन गिरि नाचवि करुनी तुष्ट,
दूषित गणिती मधूस जन ते दुष्ट !

आज्ञापिशि कां मधुपासुन निवृत्ती ?
जीवन हें बघ करी तनूसहि पुष्ट.

४३१

शक्य जंवर पळ सोड न मधुसाङ्गात,
मधूच ठेवी श्रद्धाबुद्धि सुखांत,

करिता तो, जर पिता घोट अघ-तात
प्रजापतीला द्विसहस्र प्रणिपात.

४३२

जातांना मी पिठ्यावरुन हतबुद्ध
दिसे कुम्भ ने वाहुन खान्दीं वृद्ध;

वदलों, “बुढ्या, लाज नसे का प्रमुची ?”
म्हणे, “चूप ! मधु पी !— प्रभुकरुणां शुद्ध !”

(४३३)

पापासाठी कां, खय्याम, विलाप ?
शोक करून न थोडा फारहि लाभ.

क्षमा न ल्याला जयें न केलें पाप,
कृतापराधे क्षमा ! सोड अनुताप.

(४३४)

तव सामर्थ्ये झालों जगतीं व्यक्त,
शतायु झालों तुझ्या लालनें फक्त;

परीक्षाच परि वधेन मी शत वर्षे
तुझी कृपा का अध मम अधिक सशक्त.

(४३५)

दाम्भिकतेचा आला मज कण्टाळा,
ऊठ भरुन दे द्रुत मदिरेचा प्याला;

तव चैलाजिन शालहि टाक गहाण,
शाश्वति येइल मग या मधुदर्पाला.

(४३६)

मशीदीत मी येई सादर थेट,
परि न खरोखर उपासनेचा हेत;

एक दिनीं मी आसन चोरुन नेलें
जीर्ण होय तें अता म्हणुन ही भेट.

(४३७)

रोज सकाळीं जाई मी गुत्त्यांत,
सर्वे कलन्दर बोले वाष्कळ बात;

कृपा करुन दे बुद्धि, - तूच कूटज्ञ,
मग प्रार्थनेसाठी जाइन जात.

४३८

शक्य तंवर कर मत्तदास्य तू जाण,
नमाजरोजापाया कर वैराण;

ऐक, उमर-खय्याम वचन हें सरळ—
वाट मार, मधु पी अन् कर कल्याण.

(४३९)

मम दुक्खापरि चिरायु हो दयिताही !
चपला परि करि आज दया नवलाई;

क्षण नयनाला नयन भिडवुनी जाई,
सुचवुन 'करुनी टाक जलांत भलाई.'

(४४०)

मन्दिरास मशिदीस नसें मी पात्र,
सृष्ट कसा मी तें प्रभु जाणें मात्र;

कुरूप कुलटा वा पाखण्डी भिक्षू
तसाच मी, मज न स्वार्थ न परमार्थ.

४४१

विटा सिन्धुवर पाडित, किति करुं कष्ट ?
त्रस्त होय मी मूर्तिपूजनें भ्रष्ट,

खय्याम वसे स्वर्गीं अन् कधि नरकीं—
कोण म्हणे तो होइल नरकीं नष्ट ?

४४२

कुराण या करिं, या करिं मदिरा-जाम,
घडे विहित कधि, निषिद्ध ही कधि काम;

मी या घुमटाआंत मर्मरी श्याम
न शुद्ध काफिर, नच मुस्लिमही ठाम.

उमर खय्याम

(४४३)

मरुभूमीमधिं एक मत्त मी पाहीं,
इहपरधर्माधर्म न त्याच्या ठायीं,

शास्त्र न, सत्य न, न श्रद्धाही त्याला
अशी द्विलोकीं आहे कुणा धिटाई ?

(४४४)

धूम कुठे जर वन्हि आमुच्यापाशी ?
व्याज कुठे ये अमुच्या भाण्डवलाशी ?

पहा मूलतः कोठे मध्वाश्रम तो ?
नाव मला कां मग मध्वाश्रमवासी ?

(४४५)

मज मग-मधुची धुन्दी आहे ? आहे !
मूर्तिभक्त पाखण्डी आहे ? आहे !

सर्व पन्थ मजविषयीं शङ्कित होती,
तथापि मी स्वच्छन्दी आहे ? आहे !

(४४६)

मम मधुपानें होय विजन गुल्जार,
सङ्कल्पाचे मच्छिरिं खून हजार;

पाप करीन न, माफ करिल तर कोण ?
प्रभुकृपेची मत्पापींच मदार.

(४४७)

असो मवालींमुळें विजन सुखदायी,
कां यतिवेषीं आग लागुन न जाई ?

निळा लोकरी वा ठिगळांचा खिर्का,
मद्योच्छिष्टप तयास तुडवो पायीं !

(४४८)

माजविती जन जे चैलाजिन-बण्ड

दम्भवाह खर ते; अन् नवल उदण्ड !

साधुत्वमिषें करिति धर्मविक्रय हे
पाखण्डीहुन नीच धर्ममार्तण्ड.

(४४९)

ज्याच्या कृतिला दाम्भिकतेचा पाया

काहुं बघे देहात्मभेद तो वाया;

कुक्कुटापरी मच्छिरिं कर्वत येवो
मधुकुक्कुटघट मीहि बघें स्थापाया.

४५०

तूस-विभव, साम्राज्यहि काऊसाचें

मधुगण्डूषापुढें हीन तें साचें;

भोन्दु साधुच्या ओरड्याहुनी श्रेष्ठ
प्रभातरोदन असें प्रणयिपुरुषाचें.

(४५१)

अपक्क साधो, देशी कुठवर दोष ?

मवालीच मी विजनीं नित बेहोश;

तुजला चिन्ता दाम्भिक जपमालेची,
अन् दयितेसह मला नित्य सन्तोष.

(४५२)

तुझे गुपित बघ जाणे बुध आकाशीं,

कळे शिरन् शिर, बालन् बाल जयाशीं;

कबूल, करिशिल लोकवञ्चना दम्भें,
जाणे एकुणएक काय त्यापाशीं ?

(४५३)

दुदैवच ज्या करें धरावा प्याला
तयें धरावें पोथीला, पीठाला !

शुष्क साधु तू आणि सरस मी पापी;
आर्द्रावर तर फोल अग्निचा घाला.

४५४

मज म्हणशी जें कारण त्याला द्वेष,
धर्महीन पाखण्डी म्हणशि हमेशः

मी आहे तें करितों खुद कबूल;
शोभे का परि वच हें तूज विशेष ?

(४५५)

गणिकेला कुणि साङ्गे प्रौढ विवेक,
“मत्त बद्ध तू नित नव जालीं देख.”

वदे, “असें मी तशी खरी, पण दिसतां
तसें आपणच आहां का हो शेख ?”

(४५६)

गप्प बैस तू, पुरव आस ही खाजा,
निरव खुदावर कार्यभार तू माझा;

सरळ जाय मी, दृष्टि कुटिल पण तूझी,
सोड मला, कर उपाय डोळ्यांना जा.

४५७

सख्या, यापुढे निन्दुं नको मस्तांस,
प्रभु वळता तर घेतों मी संन्यास;

मधु न पितों हा गर्व तूज परि करिशी
शतकार्यें मधुपान ज्यापुढे दास.

४५८

सुनाम होणें प्रसृत नसे प्रशस्त,

अन् लज्जास्पद नमःपीडनें त्रस्त;

बरवें होणें मधुगन्धानें मस्त.

परी न होणें स्वसाधुतेनें ग्रस्त.

(४५९)

काजी, आम्हां काज तुझ्याहुन फार,

धुन्दींतहि या आम्ही अधिक हुशार;

जनशोणित तू, द्राक्षाशोणित मी पीं,

विशेष रुधिरप कोण, साङ्ग साचार.

(४६०)

पापी म्हणती मजला लोक हमेश.

कल्पनाच ती ! अपराध न मम लेश.

मद्यासक्ति-व्यभिचाराविण, साधो;

दुसरा माझा नसेच धर्मद्वेष.

(४६१)

कोण जर्गीं तो पाप न ज्याच्या गाठीं ?

पाप करीना त्याची कशी रहाटी ?

अपकाराची करिशि फेड अपकारें,

फरक कुठे आपुल्यांत ? का हाकाटी ?

(४६२)

कथितों हितवच, देशिल जर तू कान,

प्रभूस्तव न कर दम्भवसन परिधान;

क्षणिक लोक हा, चिरकालिक परलोक;

विक निमिषास्तव शाश्वत राज्याला न.

(४६३)

यांतच वाटे जर तुज निजसुख छान—
स्वस्थ शान्त जो त्या करणें हैराण—

शोक जन्मभर कर तर, बुद्धिच गेली,
ओढवशी तू सङ्कट अजब, अजाण.

(४६४)

शक्य तंवर तू न कर कुणाला त्रस्त,
कोपाग्नीनें न कर कुणाला फस्त;

चिरशान्तीची असेल इच्छा तर तू
स्वतः कष्ट नित, न दे कुणाला कष्ट.

(४६५)

हृत्पीडन तू न करीं वनुन अराती,
अन् कुणि न म्हणो 'देवा देवा !' रातीं;

निजधनयौवन विश्वसनीय न जाण,
हरिलीं जातिल लौकर वा उशिरा तीं.

(४६६)

सावधान ! तुज शक्य तंवर या समयीं
उचल भार जो पडे सख्याच्या हृदयीं;

सौन्दर्याचें राज्य न बघ शाश्वत हें
निसटुन हातुन अवचित जाइल विलयीं.

(४६७)

रिपुमित्रावर सदा इष्ट उपकार,
सुशील सुचरित करिल कसा अपकार ?

मित्राचें कर बुरें, होय तो शत्रू.
शत्रूचें कर बरें, मित्र होणार.

(४६८)

अखिल भूमितल करण्याहुन समृद्ध
दे हृदयाला एका सौख्य विशुद्ध,

हजार कैदी करण्यापेक्षा मुक्त
कृपानुबन्धें एक मुक्त कर बद्ध.

(४६९)

प्रार्थनापथीं हृदयाराधन साध,
समीपतेचा घे जा शुभप्रसाद;

एक हृदय शत मृत्काव्याहुन थोर,
हज्ज कशाला ! हृदया दे आल्हाद !

(४७०)

होउं इच्छिशी लोकप्रिय हमखास,
वोल कुणाचेंहि न वाईट कुणास,

असो कुणिहि तो मुस्लिम, यहूदी, ख्रिस्ती;
सुनाम होइल तूजें यथावकाश.

४७१

रूढि सोड तू, अन् शास्त्रास न मान,
द्याया जवळिल घास न कर अनमान,

पैशुन न करीं, दुखवी हृदयाला न
देइ हमी मी स्वर्गाची— मधु आण !

(४७२)

अर्धी भाकर जर्गी जया पोटास
घर घरट्यापरि करावयास निवास,

जो न कुणाचा स्वामी अथवा दास,
सुखी असो तो ! तज्जग सुखमय खास.

(४७३)

एक दों दिनीं भाकर मिळतां धामीं
भग्न घटांतुन घुटका शीतल नामी

कशास व्हावें नीच जनांचे स्वामी,
बरोबरीचे कां त्यांचीहि गुलामी ?

(४७४)

अस्थिवाहिनीमय जोंवर तव काय
नियतिमन्दिराबाहिर ठेव न पाय;

मान अरिपुढे न लवव जरि रुस्तुम तो;
उपकार न घे हातिम जरी सहाय.

(४७५)

जवमात्र नसे मज काळाची खन्त,
मिळे न्याहरी एकच तरी पसन्त !

महानसांतुन न मिळो मज पक्कान्न !
न लगे क्रमणें अपक्कयाच्चापन्थ.

(४७६)

हृदय वदे, “मज ईप्सित आत्मज्ञान,
शिकव मला जर अशक्य तें तुजला न.”

मी म्हटलें, “तुज पुरे अ-कार घरांत,
एकाक्षर हें अग्रेसर— कां आन ?”

(४७७)

काय कारणें जन ऐसें म्हणतात,
सरू आणखी सूसन मुक्त जगांत ?

हें असुनी दशजिह्व राहतें मौनी,
तें शत-कर, परि घे आखडता हात.

(४७८)

अध्यात्मीं तर हवें सदा अवधान,
अन् व्यवहारीं मौन अवश्यच जाण;

अन्ध, मूक अन् बधिर हवें न्हायाला
जोंवर असती डोळे, जिह्वा, कान.

(४७९)

सुज्ञत्वाचे असति दोन सिद्धान्त
—श्रेष्ठच ते श्रुतिवचनाहुन निभ्रान्त—

इष्टच निरशन जें तें खाण्यापेक्षां,
येइल त्याच्या सङ्गाहुन एकान्त.

(४८०)

पहा महाजनमण्डल उच्चपदस्थ

शोकें जाई विटुन भवास समस्त;

काम-दास जो नसे त्यांपरी त्याला
नच गणिती नर, ही तर मौज-शिकस्त.

(४८१)

ऋषभ एक 'पर्वीन' असे आभाळीं,

भूस सावरी ऋषभ अन्य पाताळीं;

बुद्धिचक्षु कर खुले पहा भवताळीं.
मुठभर गर्दभ ऋषभावरती खाली.

(४८२)

दोन तीन जण मौर्ये जिड्कुन जगती

स्वतःस विश्वज्ञानी समजूं बघती;

सुखी रहा तू, असे आत्मसन्तुष्ट
खर न जो तया हे पाखण्डी म्हणती.

(४८३)

शोधनामधें हे न कण्ठिती राती
स्वतःपलिकडे एक पाउल न जाती,
सामान्य परी विशेष वेष-तन्हा ती !
बुरें म्हणे ही बय्यास कुत्सित जाती !

(४८४)

नव्याजुन्यामधिं दिसुनहि हे प्रख्यात
चतकोरास्तव तिष्ठतात रस्त्यांत;
म्हणती, आहों 'नृसिंह', 'सिद्ध' 'समर्थ'
'प्रसिद्ध खेचर' परन्तु हे असतात.

(४८५)

विपद्ग्रस्त खर जन हे आणि उदास,
पटह नादमय जणु हे पोकळ खास;
जर चुम्बावें यांनीं तव पादांस
नाम-दार हो, हे नामाचे दास.

(४८६)

या पन्थींचा वन्हि धूम दे फक्त,
कुणाहिपासुन न हो सुखाशा व्यक्त;
कापालचा कर काढुन पदर कुणाचा
धरुं व्यर्थ मी ? काळहस्त अतिशक्त.

(४८७)

बुद्धिनेत्र तू उघड, सर्वथा भिस्त
तुझी जयावर तो तर शत्रु विशिष्ट !
व्यवहारींची सङ्गत दुरुनच बरवी,
क्वचित् करावा मित्र हें अता इष्ट.

(४८८)

ठेव सुधीच्या सहवासाचा सोस,
कुधीपासुनी पळ तू हजार कोस;

सुधी जहर दे तर तें टाक पिऊन.
ओत कुधीचें अमृत, पिऊं नकोस.

(४८९)

साण्डिन जिव त्यावरुनी जर तो शिष्ट,
तच्चरणीं शिर अर्पण करणें इष्ट,

जाणुं इच्छिशी कुठे नरक खात्रीनें ?
नीचसङ्ग हा जगतीं नरक विशिष्ट !

(४९०)

सखाच तो जर परकी होय इमानी,
बन्धु दुर्मतिच जर तो चुके निदानीं;

मानवतां विष, त्यास गणीं अमृत मी,
बाधे अमृत तर मी तें विष मानीं.

(४९१)

सुखी रहा, हा वृथा शोक नहि युक्त,
अन्यायपथीं अस तू न्यायोद्युक्त;

जग हें सारें नष्ट व्हायचें अन्तीं,
स्वतःस गण तू नष्ट आणि हो मुक्त.

(४९२)

नगर-शिष्ट जो, म्हणती तो सैतान;
आश्रमवासी तो तर शङ्कास्थान !

ऐस खिन्न-इत्यास, इष्ट परि जाण
कोणाशीही नसणें जानपिछान.

(४९३)

सुखी तोच नर राही जो अज्ञात,
आणि न दावी लक्कर-बक्कर-थाट,

तो न घुबड हो ओसाडींत जगाच्या,
खगेश्वरापरि उडे स्वर्गभुवनांत.

(४९४)

खप्रासादीं तारे जे रहिवासी
विकल्पकारण हे होतात बुधांशी;

नको गमावूं सोल सहज बुद्धीचा,
सचिवच सारे भ्रमिष्ट बध आकाशीं !

४९५

भक्तिरत्न मी जरि न विन्धिलें देवा,
पापरजःकण न मुखींचे पुशिले वा,

तरी त्वत्कृपेविषयीं मी न निराश
कीं एकाला दोन न म्हटलें केव्हा.

४९६

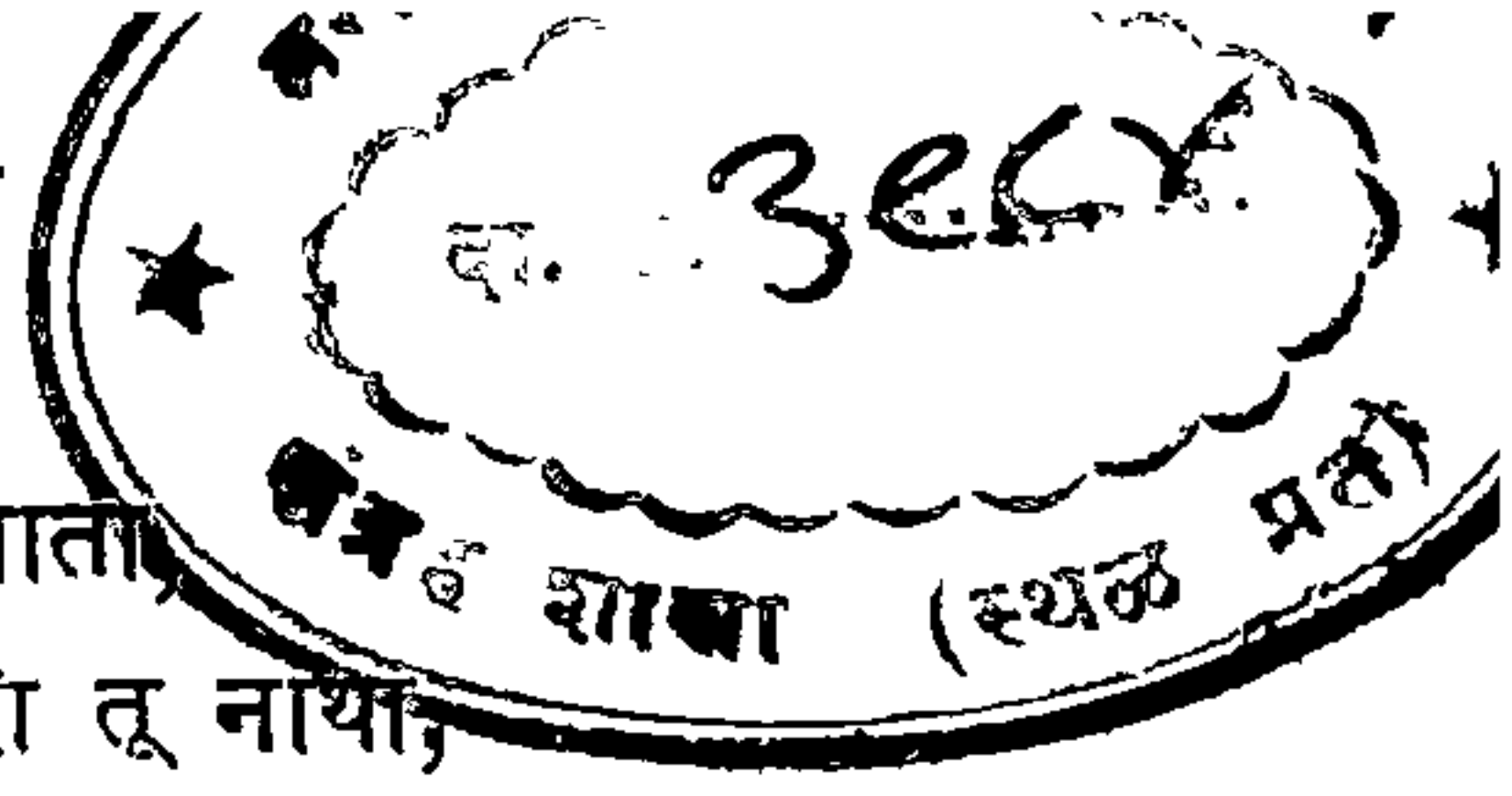
प्रसाद कोठे तव ? मी पापी दास,
अन्धहृदय मी, कोठे शुचि प्रकाश ?

स्वर्ग अर्पिशी भक्तीस्तव तो सौदा !
कोठे पाहूं तव करुणाधर्मास ?

(४९७)

कृपालु तू प्रभु, करुणा म्हणजे माफी,
स्वर्गबाह्य कां तर मग आदम पापी ?

कृपा खरी ती जी पाप्यावर करिशी,
भक्तावरिल क्षमा कृपा न कदापी !

(४९८)

तूच स्थिरचरकार्यसाधक ताता,
भ्रान्त खचक्र स्थित ठेविशि तू नाथा,

मी वाइट पण दास, तूच मत्स्वामी—

गुन्हा कुणाचा असतां तूच विधाता ?

(४९९)

केलें मी भू-भार पाप तरि नाथ,
आस असे, देइल क्षमा तव हात;

“देइं हात मी दैन्यदिनीं” तू म्हणशी,
दीन नसे मजहून कुणीहि जगांत.

(५००)

प्रभो, कृपा कर मम हृदयावर बन्दी,
आणिक वक्षावर या शोकच्छन्दी,

आणिक पायीं पिठ्याकडे जे जाती,
आणि करीं जो धरी चषक आनन्दी.

(५०१)

तव करुणा मजपरि नुमजे यतिवर कीं
मित्रापरि तुज कसा ओळखिल परकी ?

तूज न जाणे तयालाच जा साङ्ग,
“पाप कर बघूं, पाठवीन तुज नरकीं !”

(५०२)

मत्पुण्याचें एक एक कर माप,
प्रभुखातर कर दशकांनीं अघ माफ;

विषय-वायुनें कोपाग्नि न तव भडको,
प्रभुप्रेषितास्तव तू हर मम पाप.

(५०३)

भक्ति काय मम करील वाढ उदण्ड
सम्पदेत तव, हानिहि वा पाखण्ड ?

प्रभो, माफ कर, सोड, कळुन मज चुकले—
क्षमा तुझी द्रुत आणि विलम्बित दण्ड !

(५०४)

असेल तें दे उघडुन वृत्तिद्वार,
अन्य कुणाचा प्रभो, नको उपकार;

दारुनें मज कर इतका बेहोश,
डोकेदुखिचा की न शिवेल विचार.

(५०५)

प्रयत्नवादापासुन कर मज मुक्त,
स्वार्थमुक्त कर अन् तुजशी संयुक्त;

कळे शुभाशुभ असतां शुद्धीवर मी
प्रभो धुन्द कर धर्माधर्मवियुक्त.

(५०६)

यांत हो वृथा आयुष्याचा ऱ्हास -
अशुद्ध घुटका आणि निषिद्धच घास !

विहित सोडिलें, अविहित तें आचरिलें—
हाय काळिमा लागे या तोण्डास !

(५०७)

मानुं नको मी जगास भीं जगतींत,
मज वा प्राणोत्क्रमण करी भयभीत.

मृत्यु गमे मज सत्य, नसे तद्द्वय तें,
भितों यास की नहि मच्चरित सुनीत.

(५०८)

पुण्य न केलें, आचरिलें पापांस,
आणि ठेविशी पुन्हा क्षमेची आस ?

कृत तें अकृत, अकृत तें कृत नच हो,
नको विसम्बुन धरूं क्षमेची कास.

(५०९)

भीति न तुजला तपनाग्रीची खुद्द,
झालास न कर्धि अनुशयसलिलें शुद्ध;

यदा यमानिल विज्ञविल आयुर्दीप,
लाजेनें तुज ध्याया भूहि विरुद्ध.

(५१०)

जंव पापाची हो जाणीव जिवाला
हृदयाग्रींतुन येइ पूर बाष्पाला;

जर होई अनुतप्त दास तर त्यास
क्षमा करी प्रभु सदय— असे निर्वाळा.

(५११)

तुझ्या कृपेवर ठेवुन सारी आस,
करीं पहा मी पापपुण्यसंन्यास;

कृत अकृत हो, अकृत तें कृत होई
तुझ्या कृपेचा होई जेथ विलास.

(५१२)

पापभय न जर तुझी कृपा, परमेश,
पाथेय तुझे असतां न पथिक्लेश;

तुझी कृपा जर उजळ करिल मम वदन,
अघपत्राचें असित न भय लवलेश.

(५१३)

तव तत्त्वाचें न या बुद्धिला ज्ञान,
पुण्यपाप मम तुज मुक्तास समान,

पापधुन्द मी, परि सावध ही आशा,
म्हणजे आशा तुझ्या कृपेवर जाण.

(५१४)

सेवाधर्मी थोर लहान समान,
द्विभुवनि सेवा तुझीच इष्ट; न आन !

तू सुख देशी, सङ्कट हरिशी तूच,
प्रभो, कृपा कर, काहीही ने आण !

(५१५)

कणवाळू तो कर्ता ! तू बहुपापी,
त्याच्याविषयीं न हो निराश तथापी;

मस्त नष्ट तू आज हो, उद्या तुझिया
विगलित अस्थींना मिळणारच माफी.

(५१६)

सदा लढूं किति ? होय काम मम अरि तो;
निजकर्माचा शोकाहि मी बहु करितों;

क्षमा कृपेनें मज करिशील कबूल,
तुज कळल्याची परि मी लज्जा धरितों.

(५१७)

सुसह्य कर मज जगतीं हा संस्वार,
लपव जनांपासुन मम पापाचार;

मला सुखी कर आज, उद्या मग कर तू
शोभेल तुझ्या कृपेस तें साचार.

(५१८)

बन्द करीं मी अता याचनाद्वार,
नलगे शिष्टाशिष्टाचा उपकार,

नसे सख्याविण कुणी हात देणार,
मी जाणें अन् तोही मज साचार.

(५१९)

अखिल मनींचीं गूजें तुजला ज्ञात,
देशी दैर्न्यां तू सकलांना हात;

प्रभो, क्षमा कर देइ पापनिवृत्ती,
शान्त निवर्तक तू सकलांस जगांत.

(५२०)

दार उघडिता तूच, खुलें कर दार,
पथिदर्शक तू, दाखव मार्ग तयार,

नको इतर कुणि मला हात देणार,
तूच अमर, ते नश्वर आणि असार.

(५२१)

खरी हकीकत तुला साङ्गतां आता,
सङ्क्षेपानें दोनच वाक्यां नाथा,

प्रेमासह तव पडेन मी भूजठरीं,
तुझ्याकृपेसह काढिन मी वर माथा.

(५२२)

ज्वलनयोग्य जो त्यास्तव जळशी, आई,
तपनहि तूझ्यामुळेंच भडकुन जाई;

“कृपा करीं उमरावर” कुठवर म्हणशी ?
कृपा शिकविशी प्रभूस ? काय धिटाई !

(५२३)

नृपा, नियोजी राज्यीं अम्बरभेरी,
अन् पालाणी साम्राज्याश्च अखेरी,

सुवर्ण नालांचा हय तव भूवरती
पाय न टाकी की ती होय रुपेरी.

(५२४)

जाउन अवनत होउन येशी परत,
नाव नसे तव अता जनांना स्मरत,

नखें येउनी जमुनी होती खूर,
दाढी ये कटिपश्चाद्भागौ त्वरित.

टीप—उमर खय्याम आपल्यासाठी ईश्वराची प्रार्थना करणाऱ्या आपल्या आईच्या स्वप्नांत आला व त्यानें तिची समजूत घातली अशी एक दन्तकथा आहे त्या दन्तकथेस अनुलक्षून ५२२ वी रुबाई असावी असें म्हणतात. ५२३ वी रुबाई ही त्याचा आश्रयदाता सुल्तान मलिकशाह यास अनुलक्षून असावी. ५२४ वी रुबाई ही एका गर्दभास उद्देशून असून त्यांत उमर खय्यामास एका मृत मुल्लाचा पुनरवतार दिसला असें म्हणतात. तें गाढव कामांत अडलें तेव्हा तेथल्यातेथें कवीनें ही रुबाई रचून म्हटल्यावर तें पुन्हा कामावर चालूं झालें !

कठिण शब्दांचें व उल्लेखांचें स्पष्टीकरण

अ-कार अलिफ् । हें अरबी वर्णमालेंतील प्रथमाक्षर निरासक्तीचें, मुक्ततेचें व अद्वैताचें प्रतीक आहे.

अक्कलमन्द बुद्धिवान् ; मन्दमति नव्हे.

अद्हम् (= कृष्ण) एका सूफी साधूचें नाव.

अयाझ् हा सुल्तान् महम्मूद् गझनवीचा अत्यन्त प्रिय गुलाम होता.

अरिष्ट, आसव, इरा, कश्य, दारू, मदिरा, मद्य, मधु, माध्वी, शराश्च, सुरा व हाला इत्यादि मद्याचे पर्याय होत.

अरिस्तु ग्रीक तत्त्ववेत्ता अरिस्टॉटल्.

अर्गवान् एक लाल फूल; अर्गवानी = ताम्बडें.

अवट प्रेत पुरायची गर्ता. 'अवटे चापि मे राम प्रक्षिपेमं कलेवरम्' (रामायण)

अश्रणी अशरीरिणी वाणी.

अ-सुर राक्षस ('सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैते-याश्चासुरास्तथा' रामायण). अह्मद् मुहम्मद पहा.

आदम मनुष्यजातीचा प्रजापति होय. मातीचा पुतळा करून नन्तर त्यांत आत्मप्राण उच्छ्वसून ईश्वरानें आदमास निर्मिलें. यास प्रणिपात करण्याचें नाकारल्यामुळें अग्निपुत्र देवदूत शापभ्रष्ट सैतान झाला.

आनक = रणदुन्दुभि, 'पणवानकगोमुखाः'

आपान, गज्जा, शुण्डा, पिठा, इत्यादि गुत्त्याचे पर्याय होत.

आशेष-शशी शिशुक पहा.

इराकी (भेसोपोटेमिया) इराक या देशासम्बन्धी.

इल्य्यास (Elias) आणि खिझ हे मुसलमानांच्या मते अभिन्न होत. खिझ यास घोर तमोमय प्रदेशांत असलेल्या सज्जीवनी जलाचा (आवि हयात्) शोध लागून त्यातील थोडें अमृत पिऊन तो अमर झाला.

उमर खय्याम

उजू (बुद्ध) नमाज पढण्यापूर्वी करावें लागणारें हस्तपादमुखप्रक्षालन.

उत्थापन—दिन (रुझि कियामत्). प्रलयकालीं अम्बर स्फोट पावतें, तारा निखळून पडतात. प्रलयोत्तर आत्म्यांचें सदेह उत्थापन होऊन सद-सत्कर्मांचा निवाडा होऊन न्याय्य गति मिळते. या घोर दिवसास निर्णय-दिन, न्यायदिन, दैन्यदिन वगैरे नावांनींही उल्लेखितात.

उमर-तणाचा आयुष्याच्या तम्बूच्या दोऱ्या.

कबाब मांसाचा तळलेला वडा. कर्बुर टिपकेदार, दुरङ्गी, राक्षस.

कलन्दर विधिनिषेध न पाळणारा बेपर्वा निस्सङ्ग साधु अथवा मवाली.

कशःप्रलय = जलप्रलय. कश्यप 'कश्यपानात्तु कश्यपः', दारूबाज.

काबा मक्का येथील मुसलमानांना पूज्य असणारी इमारत. कुस्ती मग पहा.

कै = सम्राट्. कै घराण्यांत काऊस, कुबाद व खुस्त्रव हे राजे होऊन गेले.

कैवार कम्पास. कैसर कॉन्स्टॅण्टिनोपल येथील ग्रीक (पूर्वरोमन) सम्राट्.

कौसर वेहेस्तांतील एक नदी.

खगेश्वर सीमुर्घ नावाचा कल्पित पक्षी व ईश्वराचें प्रतीक.

खचक्र (चर्ख-इ-फलक्) पृथ्वीभोवती फिरतो असा दिसणारा व जगांतील अनन्त घडामोडीस कारणीभूत होणारा ग्रहताराखचित खगोल. यास फक्त चाक (चर्ख) असेंच बहुधा म्हणातात.

खरी प्रभात; खोटी प्रभात. सूर्योदयापूर्वीच मोठ्या पहाटेस क्षितिजावर दिसणाऱ्या प्रकाशास खोटी प्रभात (सुब्हि काश्बि) म्हणतात; व सूर्योदयास खरी प्रभात (सुब्हि सादिक्) म्हणतात.

खळी मारणें स्पर्धा करणें. खाजा स्वामी, प्रतिष्ठित मनुष्य.

खिझ इल्यास पहा. खिर्का भिक्षूंचा ठिगळांचा डगला.

गाठ सोडविणें अडचण दूर करणें.

गुल् गुलाब. सङ्केतदृष्ट्या बुलबुलाच्या प्रेमाचा विषय असणारें सुप्रसिद्ध पुष्प. यांतील परागास सुवर्ण (झर्) म्हणतात. गुल्चमन फुलबाग.

गोर म्हणजे गर्ता, अवट आणि रानगाढव, वनखर. सुप्रसिद्ध राजा बहिराम यास रानगाढवाच्या शिकारीचा फार नाद होता त्याला गोर हें टोपणनाव

टीपा

मिळालें होतें. गोर शब्दावरील कोटी फार्शी वाङ्मयांत अगदीं क्षुण्ण आहे. कर्पर होणें (फुटून) खापर होणें.

चङ्ग एक तन्तुवाद्य. हा शब्द व संस्कृत शब्द भङ्गा यांवरूनच चङ्गीभङ्गी हा शब्द व्युत्पन्न झाला आहे.

चार-पाच चार माता, चार महाभूतें 'भूमिरापोनलो वायुः' आणि पांच इन्द्रियें. चार-पाच = प्रकृति.

चिनी; तुर्की विशेष सुन्दर. पूर्वीं गुलामांचा व्यापार असल्याकारणानें चिनी तुर्कस्तानांतील खता, यध्मा वगैरे सौन्दर्यासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या ठिकाणांहून पोर्तीची निर्यात होत असे.

जम्शेद् इराणचा एक प्राचीन सम्राट्. मघाचा शोध व शोक याच्याच राजवटींत झाला. याच्याजवळ एक चषक असून त्यावर सप्तरेषा होत्या. त्यावर त्याला सप्तखण्ड पृथ्वींत काय चाललें आहे तें दिसत असे. या चषकास (जाम्-इ-जम्) जम-जाम म्हणतात.

जम्हूर इराणांतील प्राचीन ज्योतिषी बुझुर्ज-मिहूर्. हा किस्रा नूशरिवान (ख्रिस्ताब्द ५३१-५७८) याच्या दरबारीं होता. ख्रिस्ताब्द ५८७ सालीं मरण पावलेला, बृहत्संहिताकार वराहमिहिर तो हाच तर नव्हे ? बुझुर्ज मिहूर् हा हिंदुस्थानांत जाऊन राहून आलेला होता.

जहन्नम् तपन नावाचा नरकच.

जीहून मध्य आशियांतील ऑक्सस् नावाची नदी.

जुनैद् एक सूफी सन्त. झम्झम् मक्का येथील पवित्र विहीर.

तराळ दवण्डी पिढविण्याचें काम गावांत ज्या बलुत्याकडे असतें तो.

तूर (Mt. Sinai) ज्या पर्वतावर मूसा (Moses) प्रेषितास साक्षात्कार झाला तो.

तूस एका वैभवसम्पन्न शहराचें व एका राजाचेंही नांव (क्रिस्टेन्सेन पृ. १२५)

दत्तपर्याण जानबन्द दर्वेश संन्यासी.

दाउदी दाउद (David) सम्बन्धी; एका रागाचें नांव. दूष्य तम्बू.

द्विलोक इहलोक (दुन्या) व परलोक (उक्वा).

न खल्वहं युष्माकं स्वामी ? हा प्रश्न ईश्वरानें विश्वारम्भां आत्मे एकत्र

उमर खय्याम

करून विचारला होता. आत्मे 'होय' म्हणाले. हें प्रभुत्व कबूल केल्याचें वचन पुरें करणें तें भक्तीनें करावयाचें आहे.

नमाज (नमाज्) मुसलमानांच्या दैनिक पाच प्रार्थनांपैकीं एक.

नार्गिस् नीलपुष्पविशेष, नयनाचें उपमान. **नहर** पाट, कालवा, कुल्या.

नियति विश्वान्तापर्यन्तच्या अनन्त घडामोडी कशा व्हावयाच्या तें आदिशक्तीनें विश्वारम्भांच ठरवून टाकिलें आहे. हा कार्यक्रम ज्या गुप्त फलकावर लिहिलेला आहे त्यास रक्षित फलक (लव्हि महफूझ्) म्हणतात. खचक्रही नियतीच्याच अधीन आहे.

नीशापूर पूर्वी वैभवाच्या शिखरास पोचलेलें असें एक शहर.

नूह (Noah) आपल्या नौकेंत प्राणी घेऊन त्यांस जलप्रलयांतून वाचविणारा प्रेषित. **पल्लवी** प्राचीन फार्शी पहलवांची (-पल्लवांची ?) भाषा.

पर्वाण आकाशस्थ ऋषभाचें नांव; मेषानन्तरची राशि. पृथ्वी ऋषभावर आहे असा समज आहे. **पाटाच** रेशमीवस्त्र. **पानिक** साकी.

पीर वृद्ध, शेख. **प्रलयदिन** उत्थापनदिन पहा.

फध्फूर चीनच्या सम्राटास फध्फूर् म्हणत.

फरीदून इराणचा एक प्राचीन राजा. **बगदाद** इराकची राजधानी.

बदक्षी बदख्शान येथें असलेल्या माणकाच्या खाणींतील; उत्कृष्ट.

थरात कुराणाचा नववा सूरा (अध्याय) होय.

बल्ख एक प्राचीन शहर. **बहिराम** गोर पहा.

बाबुलनाथ मदिरा व जादुगारीसाठीं प्रसिद्ध असलेल्या Babylon बाबुल शहराचा राजा; जादुगारांचा राजा.

बिनफश् एक नीलपुष्प, केसाचें उपमान; हें लवलेलें दिसतें.

बुराक ज्या कल्पित वाहनावर बसून एका रात्रींत मुहम्मद पैगम्बरं स्वर्गांत जाऊन अल्लाची भेट घेऊन आला त्या वाहनाचें नाव.

बुलबुल गुल-गुलाब पहा. **बू-सईद्** एक सूफी सन्त कवि.

बेहेस्त ('बिहिश्त्') स्वर्ग, वाटिका. या वाटिका ८ आहेत. यांत कृष्णनयन चिर-यौवना हुरी (एकव० हूर वा हुरी), हर्म्य, नहर, गुलाम वगैरे उप-

भोग्य वस्तु आहेत. ब्रह्मलोक उच्चतम लोक. भार्गव शुक्र.
मग अभिपूजक पारसिक, हे इराणांत कलाल असत. हे जे जानवे कमरेला गुण्डा-
ळतात त्यास कुस्ती वा अव्यङ्ग म्हणतात.

मअरूफ कर्खी एक सूफी सन्त. मअरूफ = प्रसिद्ध; कर्ख = नापीक भूमि.
मन्द शनि, आमन्द = शनीपर्यंत.

मर्यम (Virgin Mary) हिला झकरियानें कोण्डून ठेविलें असता ईश्वरी
चमत्कारानें उन्हाळी फळें हिवाळ्यांत व हिवाळी फळें उन्हाळ्यांत
खायला मिळत असत.

मवाली कोणताही विधिनिषेध न बाळगणारा कशाचीही पर्वा न करणारा व्यसनी
दारूबाज. महमूद् अयाझ पहा.

महिराप (मिह्राब्) प्रार्थनेच्या वेळीं काबाकडे तोण्ड करावें लागतें, ती दिशा
दाखविणारी मशीदीतील देवळी.

मुहम्मद मुस्तफा (= नियुक्त) अहमद इस्लामधर्म-संस्थापक-प्रेषित.

मुर्तझा अली चौथा खलीफा व मुहम्मदाची सुलगी फातिमा हिचा नवरा.

मूसा (Moses) यानें फिऔन् (Pharaoh) च्या दरबारांत आपला हात
बगलेंत ठेवून बाहेर काढला तों तो हात देदीप्यमान शुभ्रतेनें तळपूं
लागला; मूसाहस्त = शुभ्रपुष्प.

यम-यमला यमाची जुळी बहीण, निद्रा. यासीन कुराणाचा ३६ वा सूरा.

युयुक्षु तर्कशक्तीच्या साहाय्यानें मूल तत्त्वाचें ज्ञान होणें अशक्य आहे म्हणून
भावनेच्या बलावर त्या मूल तत्त्वाशी संयुक्त समरस होऊन साक्षात्का-
रानें ज्ञान प्राप्त करून घेऊं पाहणारा तो युयुक्षु होय.

यूसुफ (Joseph) याला याच्या मत्सरी भावांनीं विहीरींत टकळून घरीं
जाऊन लाण्डग्यांनीं खाल्ला म्हणून साङ्गितलें व खात्री पटावी म्हणून
स्तानें माखलेलें वस्त्र दाखविलें. पुढें तो मिस्र (इजिप्त) देशांत
जाऊन वरिष्ठ पदवीस पोचला; आणि झुलैखाचें प्रेम त्याच्यावर जडलें.

येशु (Jesus) हा आपल्या सञ्जीवक उच्छ्वासानें रोग बरे करी इतकेच नव्हे
तर मृतांचेही पुनरुज्जीवन करी असें मुसल्मान लोक मानतातः
येशूच्छ्वास = सञ्जीवक वारा गुरुकरवीं मिळणारें आत्मज्ञान.

उमर खय्याम

- रक्षितफलक नियति पहा. रजब अरबी वर्षाचा सातवा वा महिना.
रमजान (रमझान) अरबी वर्षाचा नववा महिना.
रोजा (रोझा) रमजान महिन्यांतील दैनिक उपास, पण सूर्यास्तानंतर व सूर्या-
स्तापूर्वी खायला हर्कत नसते.
लाल रक्तपुष्पविशेष. लूनपक्ष ज्याचे पक्ष उपटून टाकिले आहेत असा.
वाणा वस्त्राचा आडवा तन्तु. ताणा हा उभा तन्तू असतो.
विजन ओसाडी, इस्लामी देशांतून गुत्ते ओसाडींत असत म्हणून विजन, खरा-
बात् म्हणजेच गुत्ता असा अर्थ पुढे झाला.
शअबान अरबी वर्षाचा आठवा महिना.
शक्ति-निशा रमजानची तेविसावी वा चोविसावी रात्र. त्या रात्री जबरईल
(Gabriel) नामक देवदूताच्या हातीं कुराण रक्षितफलकाहून
खाली आले; त्या रात्रीस 'ल्यलतुल्कद्' - शक्तिनिशा म्हणतात.
शब्वाल अरबी वर्षाचा दहावा महिना. शिखरा ससाणा.
शिब्ली (<शिब्ल् = सिंहाचा बच्चा) एक सूफी सन्त.
शिशुक एक जातीचा मासा. पृथ्वी ऋषभावर आहे व ऋषभ मत्स्यावर आहे
असें मानतात; त्यामुळे अझ् माह् ता माही (= आचन्द्रमत्स्य, आशि-
शुकशशि) म्हणजे साऱ्या विश्वांत, आशेष-शशि, असा अर्थ होतो.
शेख वृद्ध, ज्ञानवृद्ध मनुष्य, शास्त्री. समन धवलपुष्पविशेष. ससे-झोप वञ्चना.
साकी मद्य चषकांत ओतून देणारा पानिक; हा ख्रिस्ती, तुर्की वा पारसिक असे.
सात जनक सप्त ग्रह.
सूफी इस्लामी युयुक्षु, यार्ची काहीं मते Neoplatonism वरून घेतलेलीं
आहेत; काहीं मते व आचार ही पौरस्त्य युयुक्षूंकडूनही घेतलेलीं असावींत.
सुबहानल्ला ईश्वर पवित्र असो ! सूसन एक दहा पाकळ्या असणारे धवल पुष्प.
सैतान (शय्तान्) आदम पहा. हज्ज मक्केची यात्रा.
हम्झा मुहम्मदाचा चुलता. हरबन्ध संहारकर्त्याचा बन्ध, मरणपाश.
सुलैमान या वैभवसम्पन्न राजाच्या सैन्याचे आगमन पाहून एक मुड्गी भिऊन
वारुळांत गेली.
हाशिम मुहम्मदाचा कुलपुरुष. हूर; हुरी कृष्णनयना चिरयौवना स्वर्गाङ्गना.

फिट्छ-जेरल्डची सूची.

326

बहुशः फिट्छ-जेरल्डच्याच द्वारा महाराष्ट्रीयानां उभरखण्यामशी परिचय झालेला असतो. फिट्छ-जेरल्डने आपले रूपान्तर अनेकदा सुधारिले. त्याच्या ४ थ्या आवृत्तीत १०१ रुबाया आहेत, परन्तु मालकी-हक्क मॅग्मिलन कम्पनीकडे असल्यामुळे प्रसार पहिल्या आवृत्तीचाच अधिक झालेला आहे. १ ल्या आवृत्तीत ७५ च रुबाया आहेत. त्यांचा सम्बन्ध प्रस्तुत भाषान्तरांतील कोणत्या रुबायांशी आहे हे दाखविण्याकरितां पुढील कोष्टक तयार केले आहे. फिट्छ-जेरल्डचे भाषान्तर अतिशय शिथिल आहे हे मात्र विसरतां कामा नये. फिट्छ-जेरल्डच्या अनुक्रमाङ्कांपैकी जाड ठशानीं दर्शविल्या जाणाऱ्या रुबाया मूळशीं जरूर ताडून पहाण्यासारख्या आहेत. खालीं फि. जे. = फिट्छ-जेरल्ड व प्र. भाषा = प्रस्तुत भाषान्तर असे सङ्क्षेप वापरले आहेत.

फि. जे.	प्र. भाषा.	फि. जे.	प्र. भाषा.	फि. जे.	प्र. भाषा.	फि. जे.	प्र. भाषा.
१	३१०	२०	२४१	३९	४१३	५८	निराधार
२	२७०	२१	५२; ५३	४०	४२६	५९	निराधार
३	४२०	२२	१८	४१	४१६	६०	६६
४	२४७	२३	३२६	४२	४३२	६१	६१
५	निराधार	२४	७६	४३	३८५	६२	६३
६	३११	२५	३५१	४४	निराधार	६३	६४
७	निराधार	२६	३२६	४५	१४५	६४	२२०
८	३२५	२७	८४; ७३	४६	२९	६५	३०१
९	४७४	२८	२३८	४७	४०९	६६	२९६
१०	४७२	२९	९४	४८	१४८	६७	२९७
११	३५६; ३६३	३०	२५२	४९	२८	६८	२६८
१२	३५९	३१	८२	५०	१३७	६९	निराधार
१३	निराधार	३२	८३; ८५	५१	१३८; १३९	७०	३९८-४२४
१४	२५	३३	निराधार	५२	१३४	७१	३८७
१५	३२७	३४	३२८	५३	१४२	७२	२३५
१६	४	३५	१३	५४	१८०	७३	१३१
१७	३	३६	८	५५	निराधार	७४	२८४
१८	१६; १७	३७	२४५	५६	२०४	७५	३०४
१९	१७	३८	३२०	५७	१७२		

REFBK-0003984

REFBK-0003984